

Kogo widzą Polacy, kiedy widzą Żyda?

Raport z badań realizowanych przez
Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

pod redakcją Marcina Napiórkowskiego

Kogo widzą Polacy, kiedy widzą Żyda?

Raport z badań realizowanych przez
Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

pod redakcją Marcina Napiórkowskiego

Autorzy badań:

Semiotic Solutions (Joanna Damaszkó, Marcin Napiórkowski, Krzysztof Polak, Marzena Żurawicka), WiseRabbit (Marta Bierca, Dorota Wiszejko-Wierzbicka)

Redakcja merytoryczna raportu:

Marcin Napiórkowski

Konsultacje:

Katarzyna Krauze, Dagmara Mańka-Wizor, Jakub Woźniak, Małgorzata Zajac

Koordinacja projektu:

Dagmara Mańka-Wizor, Małgorzata Zajac

Korekta:

Dominik Wódz

Projekt graficzny, skład i łamanie:

Anna Rabczuk

Warszawa 2023

ISBN 978-83-967749-6-5

Publikacja powstała w ramach „Kompleksowego programu badania i walki z antysemityzmem w Polsce”, realizowanego przez Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN.

Współfinansowane przez Unię Europejską. Wyrażone poglądy i opinie są poglądami wyłącznie autorów i nie odzwierciedlają poglądów Unii Europejskiej lub Komisji Europejskiej (organu przyznającego grant). Ani Unia Europejska, ani instytucja przyznająca grant nie ponoszą za nie odpowiedzialności.

W 2022 roku program był realizowany wspólnie ze Stowarzyszeniem Żydowski Instytut Historyczny w Polsce dzięki wsparciu Fundacji Sills Family, Andrzeja i Małgorzaty Rojek oraz Tomka Ulatowskiego.

STOWARZYSZENIE
ŻYDOWSKI INSTYTUT
HISTORYCZNY W POLSCE

Badania były realizowane dzięki wsparciu EEA Grants.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Wspólnie działamy na rzecz Europy zielonej, konkurencyjnej i sprzyjającej integracji społecznej.

Spis treści

Executive summary | 5

Wstęp | 9

Tożsamość polska, tożsamość żydowska | 12

Stereotypy na temat grupy obcej | 13

Zróżnicowanie pokoleniowe | 16

Mapa kodów | 19

Postrzeganie kodów jako prawdziwe/nieprawdziwe | 22

Szczegółowa analiza mapy kodów | 25

Obszar 1. Dryg do finansów | 27

Obszar 2. Holokaust | 28

Obszar 3. Nieprzystępność | 29

Obszar 4. Nieobecność | 30

Obszar 5. Ponadprzeciętność | 31

Obszar 6. Niezłomność | 32

Obszar 7. Bliskość | 33

Obszar 8. Dziwność | 34

Najpopularniejsze narracje antysemickie | 36

Analiza | 37

1. Wiara w istnienie „żydowskiego lobby” | 39

2. Poczucie, że Żydzi tworzą negatywny obraz Polski i Polaków | 39

3. Przekonanie, że Żydzi nie okazują Polakom należytej wdzięczności | 40

4. Postrzeganie Żydów jako obcych agentów | 41

5. Przypisywanie winy za nieszczęścia Żydów samym Żydom | 42

6. Opisywanie Żydów jako władców świata | 43

7. Odezwy do „walki z żydostwem” | 46

8. Opisywanie „żydostwa” jako choroby i znaku zepsucia | 46

9. Wiara, że Żydzi zarabiają na krzywdzie | 47

10. Wezwania do uczenia się od Żydów | 48

Podsumowanie najważniejszych wątków narracyjnych | 48

Modelowe schematy narracyjne | 49

Narracja 1: Niewdzięcznicy | 49

Narracja 2: Teoria spiskowa | 50

Narracja 3: Zdrowy narodowy egoizm | 50

Wnioski i rekomendacje z warsztatów z ekspertami i ekspertkami | 53

Dodatek. Opis metodologii badań | 58

Etap 1: Analiza semiotyczna | 58

1. Stworzenie mapy kodów | 59

2. Analiza narracji o charakterze antysemickim | 60

Etap 2: Warsztaty z osobami eksperckimi | 61

Etap 3: Badania fokusowe | 62

Portet Joanny Kramszykówny (fragment)
Roman Kramsztyk, ca 1933
z kolekcji Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

Executive summary

Do tworzenia wyobrażeń nowych osób, wydarzeń czy sytuacji nasz umysł wykorzystuje **kody kulturowe**. To gotowe schematy stanowiące rusztowanie poznawcze. Jak wygląda czy zachowuje się „typowy Żyd”, a jak „typowy Polak”? Jakie siły „kształtowały naszą historię”? Kto w typowych opowieściach jest „bohaterem”, kto „zdrajcą”, a kto „ofiara”? Kody kulturowe poznajemy i przyjmujemy – często w sposób nieświadomy – przez codzienne rozmowy i śledzenie mediów, przez sztukę i kulturę popularną, przez starannie przygotowane przemówienia polityków i przypadkowo napotkane komentarze w internecie. Kody te odgrywają kluczową rolę w naszych procesach poznawczych. A jednak pozostają zwykle niewidzialne dla samych użytkowników i użytkowniczek, stanowiąc jak gdyby soczewki, przez które oglądamy świat. Dostrzeżenie i zrozumienie działania tych soczewek może mieć kluczowe znaczenie dla zmiany debaty publicznej – walki ze stereotypami, zmniejszania polaryzacji czy włączania w debatę nowych grup.

Przedstawiamy tu wyniki badań przeprowadzonych w 2022 roku na zlecenie Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. Ich celem było **stworzenie mapy najważniejszych kodów kulturowych kształtujących obrazy Żydów we współczesnej kulturze polskiej**, a także analiza związanych z nimi zagrożeń i szans. Przedmiotem analizy były:

- najpopularniejsze figury słowne i wizualne oraz struktury narracyjne wykorzystywane do opowiadania o Żydach,
- rozpowszechnienie kodów kulturowych, ich rozpoznawalność, przyznawany im status (prawdziwe/fałszywe),

- potencjał poszczególnych kodów do tworzenia treści antysemickich oraz – przeciwnie – do budowania złożonego, wieloaspektowego obrazu kultury żydowskiej opartego na empatii, ciekawości i szacunku.

Badania składały się z trzech etapów:

1. **analizy semiotycznej** mającej na celu zbudowanie mapy kodów,
2. **warsztatów z ekspertkami i ekspertami**, by lepiej skalibrować mapy kodów i ocenić potencjał związany z poszczególnymi kodami,
3. **dyskusji z grupami fokusowymi** (osobami w różnym wieku identyfikującymi się i nieidentyfikującymi się jako Żydzi), co pozwoliło na ocenę rozpowszechnienia (rozpoznawalności) poszczególnych kodów oraz ich wiarygodności w oczach przedstawicieli różnych grup.

Zidentyfikowane kody dają się podzielić na cztery grupy związane odpowiednio z **cierpieniem/krzywdą, wywyższeniem/siłą, obcością/dziwnością oraz swojskością/podobieństwem**. Te cztery obszary tworzą linie napięć, na których są zbudowane dominujące w naszym społeczeństwie opowieści o Żydach. Poniższy diagram przedstawia mapę kodów wraz z oceną ich wiarygodności (prawda/fałsz/pomiędzy) przez respondentów w grupach fokusowych:

● prawda ○ fałsz ◐ pomiędzy

CIERPIENIE/SŁABOŚĆ

cierpienie, zniewolenie, słabość

- nowy wymiar cierpienia
 - izolacja i strach
 - symbole nieobecności
- utracona młodość
 - zamordowany świat
 - bezimienne ofiary

- ◐ tajemnicze rytuały
- ◐ świat za kotarą
 - po drugiej stronie
- ◐ pieniądz ponad wszystko

OBCOŚĆ/TAJEMNICA

obcość, dziwność, tajemnica

WYWYŻSZENIE/SIŁA

chwała, moc, panowanie

- żydowskie lobby
 - finansowy dryg
- wybitni, bo zmienili świat
 - niezłomni i wytrwali
- królowie nizin
 - ◐ niebezpiecznie silny gracz
- finansowi geniusze

- mój przyjaciel Żyd
 - oswajanie Żyda humorem
- żydowskie fetysze
 - tęsknota za różnorodnością
- wspierają się, pomagają sobie wzajemnie

SWOJSKOŚĆ/ZROZUMIENIE

radość, bliskość, swojskość

Najważniejsze wnioski i zalecenia komunikacyjne wynikające z analizy:

WNIOSEK:

Podstawowym źródłem stereotypów jest fałszywe przekonanie nie-Żydów o własnej sporej wiedzy na temat Żydów i kultywowanie fałszywego, uproszczonego ich obrazu jako jednorodnej „grupy obcej”.

Wyobrażenia osób nieidentyfikujących się jako Żydzi były silnie zakorzenione w przeszłości – brak kontaktu ze współczesną kulturą żydowską i jej zróżnicowaniem.

REKOMENDACJA:

Kluczowym narzędziem walki z negatywnymi stereotypami jest budowanie u odbiorców bogatego, zróżnicowanego obrazu współczesnej kultury żydowskiej opartego na ciekawości i empatii.

WNIOSEK:

Antysemityzm dostarcza słownika do negatywnego opisu innych „grup obcych” i mniejszości. W kontekście polityki dezinformacji (związanej w analizowanym materiale m.in. z pandemią COVID-19 i wojną w Ukrainie) dobrze ugruntowane negatywne stereotypy wobec Żydów stają się skutecznym narzędziem budowania lęku i nienawiści wobec obcych.

REKOMENDACJA:

Walka z antysemityzmem nie tylko może zapobiec dyskryminacji konkretnej grupy (Żydów), lecz także stanowić kluczowe narzędzie walki z dezinformacją, teoriami spiskowymi czy pseudonauką.

WNIOSEK:

Antysemityzm nie jest całością statyczną, zbiorem zamkniętym. Obraz kulturowy samych Żydów wchłania z nowoczesnych, zglobalizowanych obiegów nowe elementy, w innych kontekstach wykorzystywane do budowania retoryki ksenofobicznej skierowanej przeciw zupełnie innym grupom, stając się np. istotnym czynnikiem zwiększającym podatność społeczeństwa na teorie spiskowe.

REKOMENDACJA:

Komunikacja musi być starannie dopasowana do grup odbiorców, ze szczególnym uwzględnieniem różnic pokoleniowych.

„Mnie się wydaje, że dyskryminacji na terenie naszego kraju to nie ma żadnej w stosunku do Żydów, bo oni by sobie nawet na to nie pozwolili (śmiech)”.

nie-Żydzi, 46–55 lat

Wstęp

Przyglądając się napisom na murach, wsłuchując w kibicowskie przyśpiewki albo śledząc dyskusje w mediach społecznościowych, nietrudno dostrzec, że antysemityzm pozostaje żywym elementem naszej wyobraźni zbiorowej. Potwierdzają to badania. Większość Polaków przyznaje, że styka się ze stereotypami nieprzychylnymi wobec Żydów. Kwestia jest tym poważniejsza, że tego rodzaju rozpoznawany, wyrażony wprost antysemityzm stanowi zaledwie wierzchołek góry lodowej. Jeszcze istotniejszą rolę odgrywa w naszej zbiorowej wyobraźni antysemityzm nieświadomy. To zestaw wyobrażeń, kalk językowych, praktyk czy scenariuszy opowieści, które przez same osoby postępujące się nimi nie są w ogóle rozpoznawane jako dyskryminujące. Tego rodzaju uprzedzenia łatwo stają się jednym z „kodów potoczności” – niewidocznymi dla nas okularami, przez które spoglądamy na świat.

Przeprowadzona na zamówienie Muzeum POLIN analiza semiotyczna pokazuje wyraźnie, że antysemityzm może być dziś w Polsce nie tylko praktyką dyskryminacji konkretnej mniejszości, lecz także uniwersalnym kodem, za pomocą którego we współczesnej kulturze polskiej opisuje się wszelkiego rodzaju „obcych”, „innych” czy „wewnętrznych wrogów”. Świadomość tego, jak dokładnie te kody wyglądają, może okazać się kluczowym narzędziem walki z dezinformacją i politycznymi manipulacjami.

Niniejszy raport powstał w odpowiedzi na te wyzwania. Przedstawia mapę obrazów Żyda we współczesnej kulturze polskiej, sporządzoną na podstawie różnorodnych źródeł. Podpowiada, które obrazy i stereotypy są najbardziej rozpowszechnione w różnych grupach wiekowych, uznawane za prawdziwe

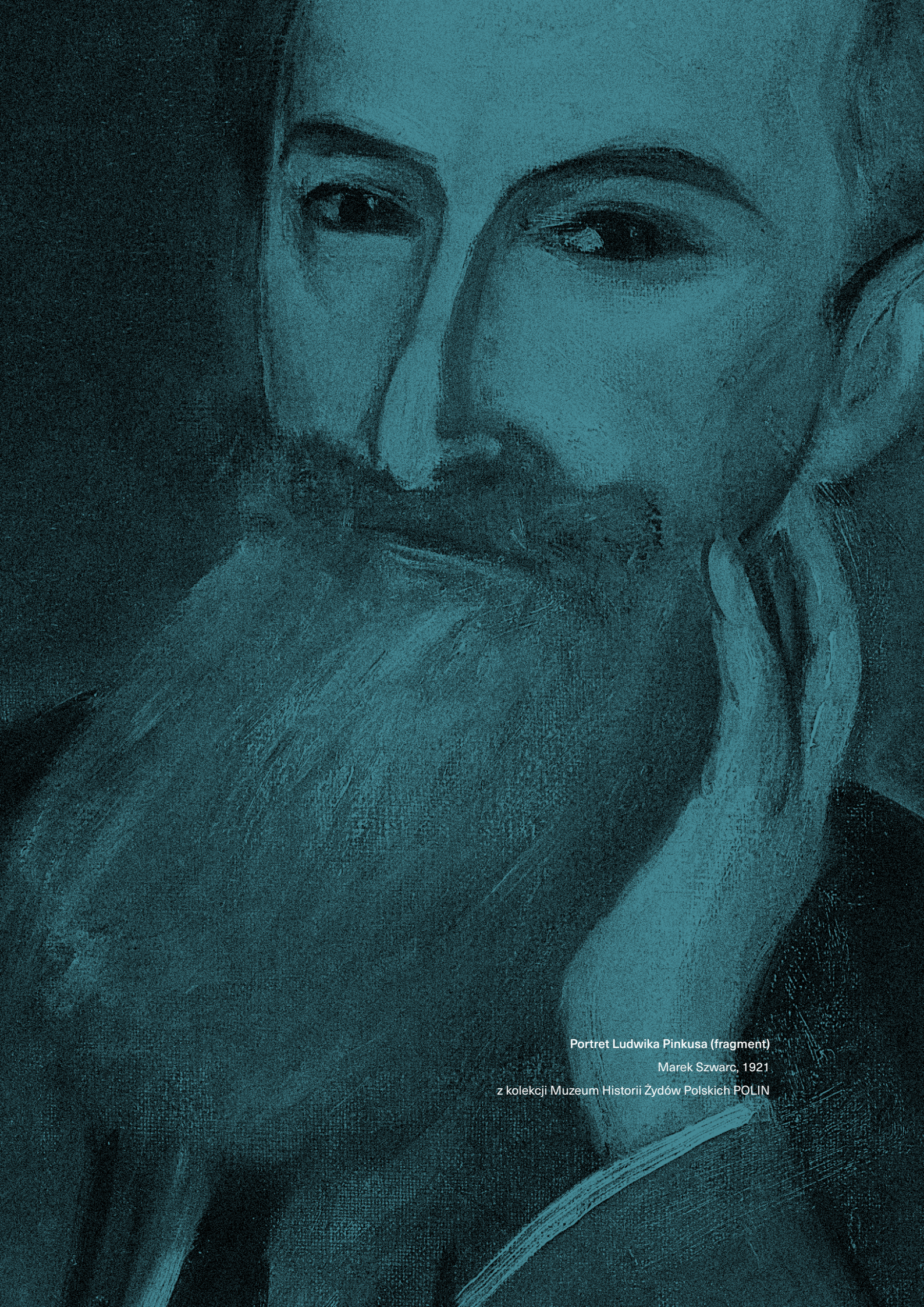
i oczywiste lub – przeciwnie – kontrowersyjne. Ukazuje, które z nich są odbierane jako krzywdzące przez osoby identyfikujące się jako Żydzi. Raport zawiera też wskazówki komunikacyjne sporządzone na podstawie warsztatów z ekspertkami i ekspertami.

Dokument podsumowuje wyniki badań przeprowadzonych na zlecenie Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, składających się z trzech części: (1) analizy semiotycznej, (2) warsztatów z ekspertami i ekspertkami oraz (3) badań na grupach fokusowych.

Raport powstał z myślą o osobach, dla których tematyka żydowska nie stanowi głównego przedmiotu zainteresowań, a które mogą zetknąć się w swojej pracy z różnorodnymi kulturowymi reprezentacjami Żydów. Dokument został przygotowany z myślą o czterech głównych grupach odbiorczyń i odbiorców, którzy znajdą w nim konkretne wskazówki, takich jak:

- polityczki, samorządowcy i urzędnicy państwowi, którzy kształtują ramy prawne, mają wpływ na przestrzeń publiczną, programy szkolne itp.,
- policjanci, prawniczki i osoby związane z wymiarem sprawiedliwości, których zadaniem może być klasyfikowanie przestępstw z nienawiści,
- liderzy opinii, dziennikarki i pracownicy mediów tworzący treści i stający wobec wyzwania doboru języka,
- edukatorki, nauczyciele, wychowawcy i inne osoby wpływające na społeczne postrzeganie Żydów oraz mniejszości narodowych.

Przedstawiciele wszystkich tych grup stają przed wyzwaniami wymagającymi szybkiej i sprawnej orientacji w kodach kulturowych. Czasem trudnością okazuje się samo rozpoznanie antysemityzmu, który może przybierać różne formy. Czasem zadaniem jest bezpośrednia polemika z antysemityzmem. Innym razem, jak w przypadku pracy z dziećmi i młodzieżą, zadaniem jest długofalowe kształtowanie postawy zrozumienia, ciekawości, wrażliwości i szacunku, które wyprzedzą negatywne stereotypy, żeby dyskurs antysemicki nie był pierwszym kontekstem, w jakim młodzi ludzie w ogóle stykają się z tematyką żydowską.

Portret Ludwika Pinkusa (fragment)

Marek Szwarz, 1921

z kolekcji Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

Tożsamość polska, tożsamość żydowska

„Kim jesteśmy?”, „Skąd przybyliśmy?”, „Z czym się identyfikujemy?” – oto kluczowe pytania związane z obszarem tożsamości. Kody kulturowe i zbudowane z nich niewidzialne mitologie dostarczają nam zestawu poręcznych odpowiedzi na te dylematy. Kiedy opinia na jakiś temat zostaje głęboko uwnętrzniona i staje się częścią naszej tożsamości, wszelka jej krytyka czy próba zniuansowania zostaje odebrana jako atak na to, kim jesteśmy, prowadząc do polaryzacji, frustracji i gniewu.

Zagadnienie tożsamości odgrywa podwójną rolę w budowaniu społecznych mitologii i kodów kulturowych. Po pierwsze, narracje czy kody mogą wprost odpowiadać na wspomniane pytania. Po drugie, zestaw wyobrażeń i opowieści podzielany przez pewną wspólnotę (etniczną, narodową, pokoleniową, lokalną itp.) odróżnia ją od innych. „My” to ci, którzy znamy te same opowieści – łączy nas wspólny język, rozpoznawanie tych samych symboli czy postaci. „Oni” to tacy, którzy opowiadają sobie inne historie, inaczej wyobrażają sobie świat.

W obydwu tych wymiarach tożsamość budowana przez kody kulturowe ma zwykle charakter relacyjny. Oznacza to, że „swoich” definiujemy, przeciwstawiając ich jakiegoś rodzaju „obcym” czy „innym”. Dlatego rozważania o tożsamości innych i wypracowywanie kulturowych kodów do ich opisu, rozpoznawania i etykietowania odgrywa kluczową rolę nawet w społeczeństwach bardzo

jednorodnych, których styczność z innością jest minimalna. Tam gdzie brak rzeczywistego obcego, obcy wyobrażony musi zostać stworzony na podstawie obrazów zaczerpniętych z wyobraźni, pamięci kulturowej czy z zewnętrznych, importowanych narracji.

Żydzi, nawet nieobecni, pozostają kluczowym elementem tożsamości polskiej jako definiujący ją i dopełniający obcy. Polacy w sposób nieświadomy często będą definiować się jako nie-Żydzi.

Dotyczy to także mniejszych grup tożsamościowych. „Żydem” bez żadnych dodatkowych przesłanek można więc nazwać kibica przeciwnej drużyny czy reprezentanta konkurencyjnej opcji politycznej.

Kody kulturowe opisujące Żydów pozostają domyślnymi kliszami, przez które opisuje się „nowych obcych” pojawiających się w przestrzeni kulturowej. Polski rasizm, stereotypy antyukraińskie czy antymuzułmańskie są budowane w znacznej mierze przez złożenie w nową całość starych kodów antysemityzmu.

Jednocześnie obraz kulturowy samych Żydów może wchłaniać z nowoczesnych, zglobalizowanych obiegów nowe elementy, w innych kontekstach wykorzystywane do budowania retoryki ksenofobicznej skierowanej przeciw zupełnie innym grupom (np. teorie spiskowe).

Stereotypy na temat grupy obcej

Przeprowadzone w ramach projektu rozmowy z grupami fokusowymi sugerują istotną różnicę w definiowaniu tożsamości żydowskiej jako „własnej” i „obcej”. Nie-Żydzi, opisując Żydów, skupiają się na ich **odmienności**, a tożsamość żydowska wydaje im się **spójna i w miarę prosta do zdefiniowania** nawet wówczas, gdy nie towarzyszy temu wiedza dotycząca tej tożsamości. Rozmówcy chętnie podkreślali takie cechy społeczności żydowskiej jak zamknięcie czy tendencja do izolacji.

Tymczasem dla samych Żydów ich własna tożsamość jest bardziej pojemna, czasem trudna do zdefiniowania. Rozmówcy identyfikujący się jako Żydzi mieli też świadomość stereotypowego postrzegania swojej grupy przez nie-Żydów. Jak ujął to jeden z rozmówców: „W większości umysłów obraz Żyda to jest totalnie jakiś chasyd. Ludzie nie potrafią sobie wyobrazić, wiecie, że nikt nie wygląda teraz jak chasyd”.

Żydzi widziani oczyma nie-Żydów

- Nie-Żydzi, próbując definiować żydowskość, skupiają się na aspektach podkreślających odmienną tę grupę, wyróżnikach.
- Są to przede wszystkim aspekty odnoszące się do religii czy tradycji: wyznanie, obrzędy (np. szabat, koszerność, obrzezanie).
- Kolejnym wyróżnikiem Żyda jest jego charakterystyczny wygląd: cechy fizyczne (np. orli nos, duże uszy, pejsy, broda) czy też elementy ubioru (jarmułka, chałat, peruki u kobiet).
- Niekiedy jest wymieniany system wartości i zachowań: tradycjonalizm, rodzinność, przedsiębiorczość.
- Niektórzy, szczególnie starsi, odnoszą się do kwestii dziedziczenia żydowskości (po matce) jako „prawdziwego” wyznacznika tego, kto jest, a kto nie jest Żydem.

Żydzi widziani własnymi oczyma

- Zdaniem Żydów (szczególnie starszych) oznaką bycia Żydem jest pochodzenie, ale rozumiane nie tylko dosłownie, lecz także jako odkrywanie korzeni, szacunek do przeszłości, bliskość z Izraelem.
- Ważnym elementem identyfikacji jest poczucie przynależności do narodu żydowskiego, budowane niekiedy na wspólnocie doświadczeń (przodków: Zagłada) i obciążenia spuścizną Holokaustu.
- Żydów określa też tradycja, kultura, zarówno wiedza na ten temat, jak i praktykowanie (np. koszerność), w mniejszym stopniu sama religia czy język.
- Dla części rozmówców bycie Żydem to pewien wyróżnik, czasem „supermoc”: odmienną w pozytywnym znaczeniu, wynikająca z przeświadczenia o posiadaniu cech typu przedsiębiorczość, wytrwałość, niezłomność.
- Dla niektórych (szczególnie starszych) bycie Żydem to nieujawnianie się, pewna tajemnica, tożsamość przekazywana im przez dziadków, pod koniec ich życia.
- Dla młodszych bycie Żydem to bycie obywatelem świata, umiejętność przystosowania się, otwartość.

Obserwacja ta jest zgodna ze stanem badań z socjologii czy psychologii. Grupę własną zwykle postrzega się jako bardziej zróżnicowaną niż grupę obcą¹. Grupa obca to swego rodzaju magma kulturowa – obcych przedstawiamy jako zalew, powódź. Z tego względu opowieściom o nich towarzyszy też lęk przed tym, że mogliby **rozpuścić czy zdeintegrować naszą tożsamość**, w szczególności jeżeli tę tożsamość postrzegamy jako lepszą (narcyzm zbiorowy)² lub jeśli budujemy ją w oparciu o (historyczny lub współczesny) status ofiary (konkurencja ofiar)³.

Fałszywe przekonanie o wysokim poziomie własnej wiedzy na temat Żydów przy jednoczesnej nieświadomości różnorodności kulturowej tej grupy może stanowić istotne źródło stereotypizacji. Działa tu zasada **złudzenia głębi poznawczej**, a więc mylnego przekonania o posiadaniu wiedzy, której się nie posiada⁴.

Takie fałszywe przekonanie o własnej wiedzy prowadzi do wytworzenia uproszczonego obrazu, który nie składa się w żadną sensowną całość, a zarazem wypełnia lukę, sprawiając, że nie zadajemy pytań, bo wydaje nam się, że wiemy. Badania potwierdzają związek między złudzeniem głębi poznawczej a polaryzacją polityczną i uprzedzeniami⁵.

W ten sposób rodzi się kluczowe napięcie kulturowe generujące treści antysemityczne. **Osoby nieidentyfikujące się jako Żydzi mają poczucie, że Żydów łatwo jest rozpoznać po zestawie uniwersalnych, bardzo charakterystycznych cech, a jednocześnie (ponieważ cechy te są wynikiem fałszywych wyobrażeń) – nie widzą Żydów wokół siebie.** Ta sprzeczność stanowi podglebie, na którym wyrastają kolejne opowieści: o ukrywaniu się, tajemnych spiskach i stowarzyszeniach, zmianach tożsamości, maskach, a wreszcie także postulat „ujawnienia się” Żydów.

Sposoby na „rozpoznanie Żydów” oraz różne propozycje ich „etykietowania” stają się kluczowym elementem antysemitycznych kodów kulturowych.

-
- 1 Park, B., & Rothbart, M. (1982). Perception of out-group homogeneity and levels of social categorization: Memory for the subordinate attributes of in-group and out-group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(6), 1051.
 - 2 Zob. Golec de Zavala, A., & Cichoń, A. (2012). Collective narcissism and anti-Semitism in Poland. *Group Processes & Intergroup Relations*, 15(2), 213–229.
 - 3 Bilewicz, M., & Stefaniak, A. (2013). Can a victim be responsible? Antisemitic consequences of victimhood-based identity and competitive victimhood in Poland. *Responsibility: An interdisciplinary perspective*, 69–77. Zob. także: Chaumont, J.M. (2000). Du culte des héros à la concurrence des victimes. *Criminologie*, 33(1), 167–183.
 - 4 Rozenblit, L., & Keil, F. (2002). The misunderstood limits of folk science: An illusion of explanatory depth. *Cognitive Science*, 26(5), 521–562.
 - 5 Fernbach, P.M., Rogers, T., Fox, C.R., & Sloman, S.A. (2013). Political extremism is supported by an illusion of understanding. *Psychological Science*, 24(6), 939–946.

Sugeruje to, że jednym z kluczowych narzędzi walki ze stereotypizacją jest **rozbijanie złudzenia głębi poznawczej przez pozytywne uświadamianie odbiorczyń i odbiorcom ich niewiedzy**, a więc budowanie postawy ciekawości, wskazywanie na różnicowania w obrębie „grupy obcej”⁶. W ten sposób obcość staje się terenem do eksploracji, a nie jednorodnym terenem leżącym na zewnątrz „naszego”. Wydaje się to tym istotniejsze, że te same mechanizmy można obserwować w postawach wobec innych „grup obcych”. Uprzedzenia wobec Żydów dostarczają uniwersalnego języka lęku i niechęci projektowanego następnie na inne grupy – w ostatnich latach np. Ukraińców czy migrantów z Bliskiego Wschodu.

Zróżnicowanie pokoleniowe

Ważnym czynnikiem różnicującym zarówno poziom wiedzy, jak i podzielenie wyobrażenia na temat Żydów okazał się wiek:

	15–18 lat	19–25 lat	26–35 lat	36–45 lat	46–55 lat	56–66 lat
Poziom wiedzy	Bardzo niski	Niski	Dość wysoki	Dość wysoki	Umiarkowany	Umiarkowany
Charakter wiedzy	Dość obiektywny, dążenie do faktów	Dość obiektywny, dążenie do faktów	Dość obiektywny, duża krytyczność i refleksja	Dość obiektywny, duża krytyczność i refleksja	Dość silnie nacechowany stereotypowo	Silnie nacechowany stereotypowo
Poziom refleksyjności	Niski	Dość wysoki	Wysoki	Dość wysoki	Niski	Niski
Kluczowe źródła	Szkoła	Szkoła, dom rodzinny	Dom rodzinny, media, kultura	Dom rodzinny, media, kultura, polityka	Dom rodzinny, media, polityka	Dom rodzinny, media, polityka
Otwartość na wiedzę	Duża	Duża	Bardzo duża	Umiarkowana	Ograniczona	Mała

6 Skuteczność podobnych interwencji jest potwierdzona badawczo: Stefaniak, A., & Bilewicz, M. (2016). Contact with a multicultural past: A prejudice-reducing intervention. *International Journal of Intercultural Relations*, 50, 60–65.

Równoległe istotne różnice w postrzeganiu własnej tożsamości zarysowały się między młodszymi i starszymi rozmówcami identyfikującymi się jako Żydzi:

Zdaniem młodszych Żydów

- tożsamość rozumiana często jako element dziedzictwa po dziadkach/pradziadkach;
- częściej jednoznacznie pozytywne emocje wokół bycia Żydem: ciekawość, otwartość; o wiele rzadziej – napięcia (typu: wstyd, obawy, brzemienie), niekiedy neutralne;
- dla wielu odkrywanie swojej „żydowskości” zbiegło się z okresem definiowania siebie jako człowieka (dojrzwaniem, budowanie relacji itd.), stało się zapalnikiem do dookreślenia tożsamości, zrozumienia siebie;
- bycie Żydem rozumiane jako pojemna tożsamość, wielowymiarowa (tradycja, kultura, język, religia, a także specyficzne cechy czy „supermoce”), niewykluczająca definiowania się równoległe jako Polak/Polka;
- tożsamość wpisująca się w szersze zjawisko otwartości na różne kultury i docenianie różnorodności.

Zdaniem starszych Żydów

- tożsamość rozumiana często jako dominujące dziedzictwo (niekiedy: brzemienie) po rodzicach/dziadkach,
- częściej ambiwalentne odczucia wokół bycia Żydem: ciekawość, bliskość, wspólnota, a także obawy (z uwagi na potencjalne wykluczenie, brzemienie historii, uwikłanie w przeszłość i politykę), brak neutralności – silnie odczuwana tożsamość;
- dla niektórych (najstarszych) tożsamość złożona też z niemal namacalnych lęków przodków i ich niewyobraźalnie trudnych doświadczeń (takich jak Zagłada, antysemityzm, doświadczenia 1968 roku itd.);
- bycie Żydem rozumiane jako ogromna potrzeba kultywowania (wybranych) tradycji, dla części potrzeba odkrywania korzeni, kultywowania pamięci o przeszłości, odkrywania śladów przodków; dla niektórych silniejsza identyfikacja niż bycie Polakiem/Polką.

Oznacza to, że komunikacja w tej kwestii musi być dopasowana do konkretnych grup wiekowych i odpowiadać na ich potrzeby, a także poziom wiedzy.

„Cały czas jest problem na linii. Nie wiem,
co oni od nas, co my od nich chcemy”.

nie-Żydzi, 46–55 lat

Mapa kodów

Elementem naszego codziennego doświadczenia jest poczucie niepewności związane z koniecznością spotkań z nowymi ludźmi, w szczególności reprezentującymi inne grupy społeczne. Kody kulturowe oswiają tę niepewność, dostarczając nam gotowych skryptów działania czy „map” sytuacji, ale często prowadząc nas też – o czym mowa była wcześniej – na manowce stereotypizacji.

Głównym zadaniem naszego projektu było zmapowanie najbardziej rozpowszechnionych kodów kulturowych odnoszących się do figury Żyda. Te kody są narzędziami synchronizacji zbiorowych wyobrażeń i emocji. Występują rozproszone w dziełach kultury, codziennej prasie, rozmowach. Niektóre mają charakter odgórny (np. bazujący na ustaleniach naukowców lub wywodzący się z propagandy), inne zaś – oddolny (wyrastają z kultury wernakularnej, typowym dla nich medium są rozmowy przy stole).

Wykorzystując narzędzia semiotyczne (zob. dodatek 1 na końcu niniejszego sprawozdania) do analizy szerokiego korpusu różnorodnych źródeł, podjęliśmy próbę stworzenia mapy najbardziej rozpowszechnionych kodów. W kolejnych etapach projektu rozpoznawalność poszczególnych kodów oraz subiektywna ocena ich prawdziwości wśród Żydów i nie-Żydów została zweryfikowana w toku warsztatów z ekspertami oraz badań fokusowych.

Pierwszym etapem analizy semiotycznej było zidentyfikowanie dwóch dominujących pól znaczeniowych, budujących fundamentalną opozycję kulturową porządkującą obraz Żyda we współczesnej polskiej kulturze popularnej:

POLE ZNACZENIOWE 1
niemoc/bierność/bezsiła

POLE ZNACZENIOWE 2
siła/sprawczość/moc

cierpienie	←—————→	wyższość
krzywda	←—————→	kontrola, władza
słabość	←—————→	siła, moc
wykluczenie	←—————→	centrum

Jest to opozycja między wizerunkami Żyda związanymi z cierpieniem (w znacznej mierze opartymi na obrazach Zagłady) a tymi sytuującymi go w pozycji wywyższenia, kontroli, władzy. Ten silny dualizm buduje napięcie czy wręcz pęknięcie w społecznej percepcji Żydów i staje się źródłem paradoksów, które będą eksploatowane w kolejnych etapach badania.

Na tak rozpoznanej podstawowej opozycji kulturowej został następnie zbudowany kwadrat semiotyczny. Operacja ta polega na przypisaniu każdemu polu znaczeniowemu opozycji logicznej, w wyniku czego otrzymujemy cztery powiązane pola⁷.

Po nałożeniu kategorii logicznych na zgromadzony materiał wyłoniły się propozycje dwóch kolejnych pól znaczeniowych:

POLE ZNACZENIOWE 3
nie-centrum

POLE ZNACZENIOWE 4
nie-wykluczenie

inność	←—————→	podobieństwo
obcość	←—————→	swojskość
dziwność	←—————→	wspólna celebracja
tajemnica	←—————→	zrozumienie

7 Zob. Greimas A.J., Elementy gramatyki narracyjnej, przeł. Z. Kruszyński, „Pamiętnik Literacki” 1984 z. 4.

Otrzymujemy w ten sposób cztery główne pola znaczeniowe:

I CIERPIENIE/SŁABOŚĆ	II WYWYŻSZENIE/SIŁA
III OBCOŚĆ/TAJEMNICA	IV SWOJSKOŚĆ/ZROZUMIENIE

Czterem wyodrębnionym w ten sposób polom znaczeniowym można również przypisać wyraźnie zdefiniowane kategorie przestrzenne:

I DÓŁ	II GÓRA
III DALEKO, POZA	IV BLISKO, WEWNĄTRZ

Następnie w ramach każdej z „ćwiartek” kwadratu semiotycznego wyodrębniono kilka spójnych kodów, składających się łącznie na 22 bardzo zróżnicowane obrazy Żyda i kultury żydowskiej:

CIERPIENIE/SŁABOŚĆ		WYWYŻSZENIE/SIŁA	
cierpienie, zniewolenie, słabość		chwała, moc, panowanie	
utracona młodość	nowy wymiar cierpienia	żydowskie lobby	finansowy dryg
izolacja i strach	symbole nieobecności	wybitni, bo zmienili świat	niebezpiecznie silny gracz
królowie nizin		królowie nizin	
beziemienne ofiary	zamordowany świat	finansowi geniusze	niezłomni i wytrwali
świat za kotarą		mój przyjaciel Żyd	
	tajemnicze rytuały		oswajanie Żyda humorem
	po drugiej stronie	Żydowskie fetysze	
pieniądz ponad wszystko			tęsknota za różnorodnością
OBCOŚĆ/TAJEMNICA		SWOJSKOŚĆ/ZROZUMIENIE	
obcość, dziwność, tajemnica		radość, bliskość, swojskość	

Każdy z tych kodów jest związany z charakterystycznym zestawem obrazów, motywów czy postaci.

Postrzeganie kodów jako prawdziwe/nieprawdziwe

W grupach fokusowych zapytaliśmy osoby identyfikujące i nieidentyfikujące się jako Żydzi o to, które ze wskazanych w analizie semiotycznej kodów uważają za „prawdziwe”, które za „fałszywe”, które zaś lokują się ich zdaniem gdzieś „pomiędzy”:

POSTRZEGANIE ŻYDÓW: OBSZARY (WEDŁUG NIE-ŻYDÓW)

W odwołaniu do analizy semiotycznej

● prawda ○ fałsz ◐ pomiędzy

CIERPIENIE/SŁABOŚĆ

cierpienie, zniewolenie, słabość

- nowy wymiar cierpienia
 - izolacja i strach
 - symbole nieobecności
- utracona młodość
 - zamordowany świat
 - bezimienne ofiary

- ◐ tajemnicze rytuały
- ◐ świat za kotarą
 - po drugiej stronie
- ◐ pieniądz ponad wszystko

OBCOŚĆ/TAJEMNICA

obcość, dziwność, tajemnica

WYWYŻSZENIE/SIŁA

chwała, moc, panowanie

- żydowskie lobby
 - finansowy dryg
- wybitni, bo zmienili świat
- królowie nizin
 - niezłomni i wytrwali
 - ◐ niebezpiecznie silny gracz
- finansowi geniusze

- mój przyjaciel Żyd
 - osvajanie Żyda humorem
- żydowskie fetysze
 - tęsknota za różnorodnością
- wspierają się, pomagają sobie wzajemnie

SWOJSKOŚĆ/ZROZUMIENIE

radość, bliskość, swojskość

POSTRZEGANIE ŻYDÓW: OBSZARY (WEDŁUG ŻYDÓW)

W odwołaniu do analizy semiotycznej

● prawda ○ fałsz ◐ pomiędzy

CIERPIENIE/SŁABOŚĆ

cierpienie, zniewolenie, słabość

- ◐ nowy wymiar cierpienia
 - izolacja i strach
 - symbole nieobecności
- utracona młodość
 - zamordowany świat
- ◐ bezimienne ofiary

WYWYŻSZENIE/SIŁA

chwała, moc, panowanie

○ żydowskie lobby

- wybitni, bo zmienili świat
- finansowy dryg
- królowie nizin
 - niezłomni i wytrwali
 - niebezpiecznie silny gracz
- finansowi geniusze

- świat za kotarą
 - tajemnicze rytuały
 - po drugiej stronie
- pieniądz ponad wszystko

- oswojanie Żyda humorem
- mój przyjaciel Żyd
- tęsknota za różnorodnością
- żydowskie fetysze
- wspierają się, pomagają sobie wzajemnie

OBCOŚĆ/TAJEMNICA

obcość, dziwność, tajemnica

SWOJSKOŚĆ/ZROZUMIENIE

radość, bliskość, swojskość

Obie grupy zgodnie odrzucają jako krzywdzący kod „królowie nizin” i skojarzenia z przestępczością, a także kody związane z radykalną obcością czy wrogością między Polakami i Żydami. Wydaje się to interesujący trop. Obydwa te kody mają wysoki „powierzchniowy antysemityzm” – wydają się na pozór bardzo negatywne. Tymczasem przy uważniejszej analizie obydwie (zwłaszcza kod „królowie nizin”, związany m.in. z historiami o żydowskich gangsterach epoki międzywojnia) okazują się znacznie bardziej zniuansowane i obdarzone pozytywnym potencjałem budowy złożonego, angażującego, niestereotypizującego obrazu. Być może ich szybkie odrzucenie i uznanie za fałszywe, zwłaszcza przez grupę nieidentyfikującą się jako Żydzi, wynika z obawy, że akceptując kod wiążący grupę obcą z przestępczością, jawiliby się jako uprzedzeni. Tymczasem za „prawdziwe” czy „wiarygodne” zostają uznane kody i obrazy pozornie afirmatywne, takie jak „Żyd z pieniążkiem”, na powierzchni wyrażający pochwałę dla żydowskiej zaradności czy gospodarności.

Osoby nieidentyfikujące się jako Żydzi w większym stopniu opierają swoje wyobrażenia na ćwiartce „cierpienie, zniewolenie, słabość”. Wyjaśnieniem może być brak kontaktu ze współczesną społecznością żydowską i jej kulturą oraz budowanie wyobrażeń o Żydach jedynie na źródłach odnoszących się do historii, w tym w szczególności na cieszącej się niesłabnącą popularnością literaturze na temat Zagłady.

Nie-Żydzi postrzegają kod „niebezpiecznie silny gracz” jako krzywdzący, nieprawdziwy stereotyp. Jest to zestaw wyobrażeń odnoszący się do silnego Żyda oraz do współczesnego państwa Izrael jako potęgi militarnej i technicznej. Osoby identyfikujące się jako Żydzi postrzegają ten kod pozytywnie. Wydaje się, że również ta rozbieżność może być zakorzeniona w historycznym uwikłaniu polskiej wyobraźni zbiorowej i w ścisłym związku obrazu Żyda z polem semantycznym „cierpienie, zniewolenie, słabość”.

Z kolei ćwiartka „radość, bliskość, swojskość” jest przez obie grupy postrzegana jako wiarygodna i pozytywna, stanowiąc potencjalnie dobre pole do przerzucania mostów. Istotna różnica dotyczy wyłącznie kodu „oswajanie Żyda humorem”, który osoby identyfikujące się jako Żydzi postrzegają negatywnie.

Istotną rolę odgrywa także zróżnicowanie wiekowe. U starszych respondentów słabsze były skojarzenia z niezłomnością i mądrością, narastały z kolei napięcia i lęki budowane wokół kwestii finansowych. Wzmacnia się też postrzeganie odmienności Żydów oraz związane z tą odmiennością negatywne konotacje.

Opinie prawdziwe (top)	15–25 lat	26–45 lat	46–65 lat
	utracona młodość	utracona młodość	utracona młodość
	nowy wymiar cierpienia	nowy wymiar cierpienia	nowy wymiar cierpienia
	wybitni, bo zmienili świat	beziemienne ofiary	żydowskie lobby
	finansowy dryg	wybitni, bo zmienili świat	oswajanie Żyda humorem
	niezłomni i wytrwali	żydowskie fetysze	finansowy dryg
	żydowskie fetysze		finansowi geniusze
Opinie fałszywe (top)	15–25 lat	26–45 lat	46–65 lat
	zamordowany świat	tajemnicze rytuały	niebezpiecznie silny gracz
	tajemnicze rytuały	po drugiej stronie	
	po drugiej stronie	królowie nizin	
	królowie nizin		

Szczegółowa analiza mapy kodów

Początkowo zidentyfikowane 22 kody zostały następnie skompresowane do ośmiu obszarów, uwzględniających również sugestie i skojarzenia rozmówców w grupach fokusowych.

		Szczególnie <u>silne</u> skojarzenie wśród:	Skojarzenie budzące <u>napięcia</u> szczególnie wśród:
1	DRYG DO FINANSÓW	starsi nie-Żydzi, młodszy Żydzi	starsi nie-Żydzi
2	HOLOKAUST	nie-Żydzi	starsi Żydzi, starsi nie-Żydzi
3	NIEPRZYSTĘPNOŚĆ	starsi Żydzi, nie-Żydzi	starsi Żydzi, starsi nie-Żydzi
4	NIEOBECNOŚĆ	starsi Żydzi, nie-Żydzi	Żydzi, starsi nie-Żydzi
5	PONADPRZECIĘTNOŚĆ	Żydzi, młodszy nie-Żydzi	starsi nie-Żydzi
6	NIEZŁOMNOŚĆ	starsi Żydzi, młodszy nie-Żydzi	starsi nie-Żydzi
7	BLISKOŚĆ	młodszy Żydzi, młodszy nie-Żydzi	starsi Żydzi
8	DZIWNOSĆ	nie-Żydzi	Żydzi

Każdy z tych obszarów został następnie szczegółowo przedyskutowany w grupach fokusowych.

„Nasza religia tam kiedyś zabraniała, że tak powiem, tych odsetek i wzbogacania się, natomiast religia żydowska bazowała na tej lichwie tak zwanej i tutaj jakieś tam początki ich bogactwa i może nawet, można powiedzieć, że podwaliny bankowości, bo w sumie to od Żydów się zaczęły te lichwy i oprocentowania”.

nie-Żydzi, 36–45 lat

Obszar 1. Dryg do finansów

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: żyłka do interesów wynikająca z wiedzy, a także religii czy historii (w związku np. z zajmowaniem się handlem); podchodzenie do pieniędzy z wielkim szacunkiem; drobiazgowość w rozliczaniu się („Kochajmy się jak bracia, liczymy się jak Żydzi”); dla niektórych: skąpstwo (symbol: Żydzi z pieniążkiem – na szczęście w finansach, a także dowód na to, że Żyd „pilnuje pieniędzy”); dla nielicznych: obnoszenie się z bogactwem, wpływowość, posiadacze.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

znajomość ekonomii jako powód do dumy, cecha wynikająca z nauki i z samej Tory

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

racjonalizowanie, wiara we współczesne przykłady (np. wymienianie nazwisk bogatych Żydów, odwoływanie do książek/lektur)

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

podejście ekonomicznie wynikające z religii, tradycji, historii (np. z zajmowania się handlem, prowadzenia karczm)

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

chciwość, bezwzględność, jeśli chodzi o pieniądze, pieniądz ponad wszystko

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNIENIE: UMIARKOWANY ●●○

NAPIĘCIA: bogacenie się niekiedy moralnie wątpliwe (np. machlojki, brak bezinteresowności, wymaganie opłaty za np. pomoc), pazerność objawiająca się powracaniem do tematu odszkodowań i chęci odbierania majątków, stawianie pieniędzy ponad wszystko inne (np. ponad tzw. ludzką uczciwość czy bezinteresowność). Niekiedy: skąpstwo mimo uprzywilejowanej finansowo pozycji.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

●●○

skąpstwo – obraźliwe, ale szczylenie się opinią ekonomicznie mądrego narodu

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●○○

pozytywna zazdrość, podziwianie żyłki do interesów

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

●●○

dla niektórych – przekonanie o ekonomicznej krzywdzie, ale zwykle brak resentymen-tów, niezrozumienie dla wizerunku pazerne-go czy skąpego Żyda

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●●●

resentyment, interesowność, odwoływanie się do zaszczości, spory o własność, odbie-ranie własności Polakom (chociaż zawinili Niemcy)

●○○ niski

●●○ umiarkowany

●●● wysoki

Obszar 2. Holokaust

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: ogromna tragedia, niewyobrażalna zbrodnia, a także nauka dla innych – los Żydów jako przestroga, do czego może prowadzić nienawiść, do jakiego okrucieństwa jest zdolny człowiek. Makabryczne historie obozów zagłady, zabijania dzieci, niezrozumiałe plany unicestwienia nacji, niezrozumiałe praktyki (np. robienia mydła ze szczątek ludzi).

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

dziedzictwo, niezrozumiała zbrodnia, przeszłość budząca respekt, będąca przestrożą

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

niewyobrażalna zbrodnia, skojarzenia ze współpracą obu narodów (Polacy pomagający Żydom)

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

potrzeba kultywowania przeszłości, poszukiwania jej śladów, ocalenia od zapomnienia, dla niektórych – obsesja przywoływania przeszłości

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

ogromna zbrodnia, a także skojarzenia z niesprawiedliwością (np. niedocenienie pomocy Polaków wobec Żydów)

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNIENIE: UMIARKOWANY ●●○

NAPIĘCIA: Zagłada jako temat polityczny, trudny, o dużym ładunku emocjonalnym, nie tylko wzbudzający współczucie dla pokrzywdzonego narodu, lecz także wymagający wycucia i poprawności politycznej. Dla części nie-Żydów wymówka dla oczekiwania specjalnego traktowania przez Żydów (immunitet, obchodzenie się „jak z jajkiem”, drażliwość na tle przeszłości). Zarzuty wobec Żydów co do zbytniego skupienia na Zagładzie i usprawiedliwiania swoich szczególnych praw krzywdami przeszłości.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

ważna historia, ale też odczuwana potrzeba nowych tematów czy też obszarów do identyfikowania się jako Żydzi

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

przeszłość, która ciąży, utrudnia myślenie przyszłościowe, wzmaga resentymenty

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

brak korzeni, „sieroctwo”, trauma dziedziczona z pokolenia na pokolenie, nadal silny lęk przed powtórzeniem się historii

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

usprawiedliwianie szczególnego statusu i praw narodu, niedocenianie pomocy Polaków, kłamstwa o polskich obozach zagłady, spory dotyczące skali Zagłady

Obszar 3. Nieprzystępność

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: skupienie na swojej społeczności, tradycji, zwyczajach, niedopuszczanie innych do swojego świata. Dla niektórych skupienie wokół wspólnych wartości czy doświadczeń szczególnych dla tej grupy (Zagłada). Dla części: izolacja, niewidoczność, nieujawnianie się, stronienie od rozgłosu, od bycia zauważonym. Pozytywny aspekt: wzajemne wspieranie w ramach wspólnoty, lojalność, niekiedy faworyzowanie „swoich”.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

poczucie jedności, wspólnotowości, dające poczucie bezpieczeństwa

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

pozytywne, wspieranie się nawzajem, poświęcenie dla wspólnoty Żydów

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

poczucie odrębności, oddzielenia, niezrozumienia

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

niedopuszczanie do swojego świata, zamknięcie, ukrywanie się

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNIENIE: NISKI ●○○

NAPIĘCIA: wynikające głównie z atmosfery tajemniczości, która istnieje wokół Żydów. Duża ciekawość (szczególnie młodszych), a także podejrzliwość (szczególnie starszych nie-Żydów). Zazdrość wynikająca z obserwowania wzajemnego wspierania się Żydów w przeciwieństwie do Polaków, którzy uchodzą za niezdolnych do pomocy czy wsparcia drugiego człowieka.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

●○○

wspólnota dająca siłę i wsparcie, niekiedy zamknięcie w sobie i nieujawnianie tożsamości

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●○○

odmienność, nieujawnianie tożsamości, Żydzi jako osoby znane głównie z lekcji historii, książek, filmów czy opowieści

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

●●○

zaufanie wobec wspólnoty, poszukiwanie Żydów, niekiedy izolacja od „innych” z uwagi na ukryte lęki (przed antysemityzmem, przed byciem ocenianym)

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●●○

zazdrość wywołana poczuciem, że Żydzi w szczególny sposób wspierają swoją grupę, kultywują tradycję, jednocześnie ciekawość przyczyn nieujawniania tożsamości

Obszar 4. Nieobecność

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: Żydzi jako nieobecni, grupa społeczna, obecnie niewidzialna, przynależna do przeszłości. Skupienie na śladach przeszłości, na dawnej świetności w kontraście do obecnej mniejszej liczebności (w Polsce). Dla części: Żydzi jako społeczność niecodzienna, pojawiająca się odświętnie, na określone okazje (np. wycieczki Żydów do miejsc pamięci). Brak codziennej, zwyczajnej, sąsiedzkiej obecności.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

skupienie na przeszłości, brak myślenia o przyszłości, ale dla większości raczej prawdą jest obecność

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

egzotyka, nieznanomość, refleksja nad brakiem

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

niekiedy obsesyjne poszukiwanie korzeni, historii przodków, odkrywanie śladów przeszłości

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

wspomnienia współistnienia Żydów i Polaków kiedyś, obecnie wrażenie braku

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNIENIE: UMIARKOWANY ●●○

NAPIĘCIA: nostalgia za przeszłością, której nie da się odbudować, za dawnym współistnieniem i „normalnym” funkcjonowaniem, poczucie krzywdy. Dla młodszych potrzeba pozytywnego przełamania narracji o braku i skupienia się na śladach obecności, na poznaniu Żydów, ich tradycji i kultury.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

tęsknota (za wspólnotą, dziadkami), wrażenie odżywiania kultury i tradycji, pozytywne przełamanie nieobecności

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

potrzeba poznania kultury czy tradycji żydowskiej, otwartość na poszukiwania, niezrozumienie dla skupienia na braku

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

tęsknota za dawnym światem i współistnieniem wielu narodów w Polsce, nostalgia, rozpamiętywanie

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

odwoływanie się do Zagłady czy późniejszych emigracji Żydów: postrzeganie Żydów jako bohaterów przeszłości

Obszar 5. Ponadprzeciętność

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: Żydzi jako narodowość obdarzona wybitnym intelektem i mądrością. Przez część uzasadniane religią, tradycją, nauką płynącą z Tory, sumiennością, szacunkiem dla duchowości, rozwoju, filozoficznego myślenia. Dla innych mądrość nabyta dzięki wielowiekowemu doświadczeniu przeciwności losu (takich jak wypędzenia, prześladowania, getta, Zagłada). Co więcej, podziw budzi historyczna, a także współczesna siła oddziaływania na świecie w różnych branżach, na różnych stanowiskach. Dla części powód do zazdrości, podejrzewanie o układy, wykorzystywanie innych, wywyższanie się.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

podziwianie sławnych Żydów, przywoływanie odnoszących sukces, aspirowanie (Zuckerberg)

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

wybitny intelekt, mądrość wynikająca z nauk Tory, tradycji żydowskich

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

mądrość wynikająca z podejścia do nauki (edukacja od małego), a także tradycji, religii. Przywoływanie dowodów: np. znane rody (Rockefellerów itd.)

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

mądrość rozumiana jako spryt, manipulacja, korzystanie z uprzywilejowanej pozycji (z uwagi na np. Zagładę), przekonanie, że „im się należy”

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNIE: NISKI ●○○

NAPIĘCIA: dla większości niski poziom napięć – raczej pozytywne postrzeganie Żydów jako osób mądrych, którym można co najwyżej zazdrościć siły oddziaływania czy przedsiębiorczości. Dla niektórych wywyższanie się, wykorzystywanie trudnej historii do osiągnięcia szczególnego statusu czy zdobycia „forów”.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

●○○

superbohaterowie, wzmocnienie poczucia bycia kimś wyjątkowym, należenie do „złego klubu”, uzasadnienie dla pozytywnych cech (np. inteligencji, sukcesów)

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●○○

pozytywna zazdrość, podziw dla historii sukcesów, ale dość niska wiedza na temat poszczególnych biografii

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

●○○

naturalne, oczywiste cechy Żydów, dla niektórych powód do dumy lub lekkiego wywyższania się („narod wybrany”)

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●●○

podziw, ale dla niektórych manipulacja, wykorzystywanie swojego specjalnego statusu („ofiary”), by zdobyć wpływy, wywyższanie

Obszar 6. Niezłomność

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: Żydzi jako naród wytrwały, niezłomny, o wielkim hartie ducha, woli przetrwania. Dla niektórych niewyobrażalna siła i determinacja Żydów, czego dowodem jest przetrwanie narodu i odrodzenie się z sukcesami mimo doświadczenia Zagłady. Naród, który współcześnie posiada silne państwo, słynące ze świetnego wywiadu, służby wojskowej i odważnych obywateli (np. służba wojskowa również dla kobiet).

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

podziw dla historii, ale raczej niska mitologizacja przodków, bardziej współczucie niż postrzeganie jako herosów

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

podziw, wizja Żydów jako herosów, bohatersko stawiających czoła złu

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

dość świeże wspomnienia i opowieści przodków, podziw dla znoszenia krzywd z podniesioną głową, odrodzenia narodu mimo przeciwności

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

raczej brak gloryfikacji odwagi czy niezłomności, przez niektórych przywoływanie bardziej potulności, chodzenia „jak na rzeź”

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNIENIE: NISKI ●○○

NAPIĘCIA: dla większości brak napięć, a raczej podziw i współczucie dla narodu, który doznał ogromnych krzywd i mimo to odrodził się z sukcesami. Uznanie dla narodu, który stworzył państwo i świetną armię. Dla niektórych respondentów odrodzenie narodu wynika nie tyle z determinacji, ile z wykorzystywania statusu „ofiary” i pobłażliwości innych – niesłuszne posiadanie przywilejów.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

●○○

poczucie dumy, podziw dla waleczności przodków, pretekst do szukania siły w sobie, dla niektórych trochę niepotrzebna pycha

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●○○

podziw dla odrodzenia mimo doświadczeń Holokaustu, niewyobrażalna postawa zachowania godności wobec tak wielkiej zbrodni

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

●○○

poczucie dumy z przynależności do silnego narodu, dla niektórych powód do czucia się kimś lepszym

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●●○

dla niektórych – podejrzliwość co do siły, kwestionowanie niezłomności, oskarżanie o wykorzystywanie układów (np. budowanie państwa kosztem Palestyny)

Obszar 7. Bliskość

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: Żyd jako „człowiek jak każdy inny”, o podobnym systemie wartości, poglądach itd. Wśród części młodszych nie-Żydów przekonanie o tym, że Żydzi są wśród nas, są tacy sami, brak oczekiwań co do ich wyjątkowej odmienności. Dla niektórych (z większych miast) zauważalna moda na żydowskość (kuchnię, tradycje, seriale itd.), co dla części młodszych Żydów oznacza, że bycie Żydem może być wzbogacające, może być „sexy”.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

kultura żydowska coraz popularniejsza, poczucie bycia „na fali”, kimś wyjątkowym

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

człowiek jak każdy inny, zainteresowanie odkrywaniem kultury i zwyczajów (większe miasta)

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

skupienie na przeszłości, pewien dystans, mniejsza otwartość, niezauważanie żydowskości „na fali”

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

dla części – zauważalny folklor, kuchnia, element tkanki miejskiej (większe miasta)

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNIIE: NISKI

NAPIĘCIA: sporadyczne, wynikające z tendencji do folkloryzacji kultury czy tradycji żydowskiej, bez faktycznej otwartości na poznanie Żydów i wejście w dialog (zdaniem starszych pokoleń Żydów).

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

otwartość na dialog, na opowiadanie o swoim świecie, niepostrzeganie się jako znacząco odmienni

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

atrakcyjność kultury żydowskiej, a także jej pewna egzotyka, postrzeganie Żydów jak każdego innego człowieka

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

dla części – zauważanie mody na kulturę żydowską, ale nadal dominujący brak dialogu i postrzeganie Żydów jako dziwnych

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

dla części (większe miasta) – zauważalna moda na poznawanie kultury czy humoru żydowskiego

Obszar 8. Dziwność

NAJWAŻNIEJSZE MOTYWY: Żydzi jako naród dziwny, odstający z uwagi na odmienność i tajemniczość zwyczajów. Dla nie-Żydów niezrozumienie źródeł niektórych praktyk, egzotyka (np. szabat, koszerność, obrzezanie). Pojawia się celowe doszukiwanie się odmienności, postrzeganie Żydów jako wyróżniających się wyglądem (np. chałat, pejsy, jarmułki). Dla Żydów inność, która wzbogaca, jest ciekawa, nieograniczająca.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

postrzeganie się jak każdej innej narodowości, odrzucenie dziwności, rozumienie, że opinia wynika z nieznajomości

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

rygorystyczny sposób życia, ograniczenia, tradycjonalizm, pewna egzotyka

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

zauważana odmienność z uwagi na wyróżniające tradycje i zwyczaje, ale niewidzenie tego jako ograniczenie

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

dziwne zwyczaje i zachowania, niezrozumienie, ograniczenia

POZIOM NAPIĘĆ OGÓLNI: UMIARKOWANY / NISKI ●●○ / ●○○

NAPIĘCIA: zdaniem Żydów wynikające z braku otwartości nie-Żydów na poznanie ich zwyczajów i tradycji i z braku chęci zrozumienia. Wyolbrzymianie dziwności, szukanie dowodów na to, że Żydzi są dziwni, odmienni (w podtekście – wykluczenie ich jest uzasadnione, bo nie pasują do większości, za bardzo podkreślają swoją odmienność, są kontrowersyjni). Dla Żydów opinia o ich dziwności jest bolesna, choć dla niektórych młodszych zrozumiała. Brak otwartości samych Żydów na dialog prowadzi do samowykluczenia.

DLA MŁODSZYCH ŻYDÓW:

●○○

niezrozumienie postrzegania jako osoby dziwne, dla niektórych śmieszne, a także wykluczające

DLA MŁODSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●○○

tajemniczość, dziwność, budząca ciekawość odmienność

DLA STARSZYCH ŻYDÓW:

●●○

żał z uwagi na bycie postrzeganym jako odmiennie osoby, ale dla niektórych zrozumiała

DLA STARSZYCH NIE-ŻYDÓW:

●○○

odmienność, którą się akceptuje, nie kwestionuje, utrwalona opinia o dziwności Żydów, szukanie na nią dowodów

„Jak ktoś chociażby widzi zapalenie świec na szabat albo chociażby obchody, nie wiem, Jom Kippur, to to się wydaje takie inne, takie mistyczne i takie dziwne. Więc może myślę, że to można rozumieć jako tajemnicze rytuały”.

Żydzi, 15–18 lat

Najpopularniejsze narracje antysemickie

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN posługuje się roboczą definicją antysemityzmu, opracowaną przez Międzynarodowy Sojusz na rzecz Pamięci o Holokauście (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA). Sojusz ten jednoczy rządy i ekspertów z całego świata, by umacniać, rozwijać i promować edukację, pamięć i badania na temat zagłady Żydów w czasie II wojny światowej. W wyniku obrad przedstawicieli 48 państw, zjednoczonych w IHRA 31 maja 2016 roku, została sformułowana robocza, niewiążąca prawnie definicja antysemityzmu. 31 państw przyjęło ją od razu, część – jak np. Czechy – wprowadziło do swoich systemów prawnych.

Brzmi ona następująco:

„Antysemityzm to określone postrzeganie Żydów, które może się wyrażać jako nienawiść do nich. Antysemityzm przejawia się zarówno w słowach, jak i czynach skierowanych przeciwko Żydom lub osobom, które nie są Żydami, oraz ich własności, a także przeciw instytucjom i obiektom religijnym społeczności żydowskiej”.

W październiku 2021 roku w Malmö wicepremier prof. Piotr Gliński, podczas Międzynarodowego Forum Pamięci o Holokauście i Zwalczaniu Antysemityzmu, potwierdził przyjęcie przez Polskę tej definicji i wdrażanie jej w obszarze działań publicznych czy edukacji. W tym samym roku Komisja Europejska opublikowała „Strategię przeciwdziałania antysemityzmowi i wspierania życia społeczności żydowskiej w UE”, a w jej rekomendacjach znalazło się m.in. wdrażanie definicji IHRA w państwach członkowskich UE.

W tej chwili definicja jest włączana w wiele polskich dokumentów mających na celu zwalczanie zjawiska antysemityzmu w przestrzeni publicznej, np. plany walki z przestępstwami z nienawiści w policji czy wytyczne dotyczące edukacji.

Mimo niewielkiej już w tej chwili społeczności żydowskiej antysemityzm jest niestety stale obecny w Polsce, wiele osób, posługujących się antysemickimi stereotypami czy antysemicką retoryką, używa ich w celu obrażania czy dyskryminowania niekoniecznie i nie tylko Żydów, lecz często wszystkich tych, którzy z jakiegoś powodu są postrzegani jako obcy czy inni. Antysemickie klisze językowe zostały niemal wdrukowane w język polski i bardzo często są używane półświadomie lub nieświadomie. Zjawisko to jest obecne w niemal wszystkich grupach społecznych i wiekowych społeczeństwa. Jako takie jest niezwykle groźne, gdyż sprzyja polaryzacji, dyskryminacji i wykluczaniu jednostek lub całych grup (takich jak uchodźcy, migranci, mniejszości etniczne i religijne, członkowie mniejszości seksualnych). Dlatego tak istotne jest zwalczanie tego zjawiska w Polsce, a Muzeum POLIN czuje się do tego szczególnie zobowiązane. Zgoda na obecność w przestrzeni publicznej antysemityzmu otwiera możliwości pojawiania się w niej także innych nienawistnych, fałszywych treści i doprowadza do uniewrażliwienia na stereotypizację nie tylko Żydów, lecz także innych grup mniejszościowych, doprowadzając do wykluczenia i pogarszając funkcjonowanie ogółu społeczeństwa.

Szczególnie istotne jest rugowanie z języka polskiego antysemickich klisz na etapie edukacji szkolnej dzieci i młodzieży, gdyż dzięki temu jest szansa, że nie będą one przenoszone i upowszechniane w dorosłym życiu następnych pokoleń. Odpowiedzialny za to jest dom, a także szkoła, media, środowiska sportowe itd.

Analiza

W ramach prowadzonych badań poddaliśmy analizie obszerny korpus artykułów prasowych oraz tweetów w poszukiwaniu dominujących wątków narracyjnych. Można o nich myśleć jak o klockach – gotowych elementach, z których następnie są składane narracje o charakterze antysemickim. Takimi elementami mogą być zarówno rozwiązania fabularne (powtarzalne wydarzenia, zwroty akcji), jak i elementy formalne związane z samą formą podawczą narracji – charakterystyczne rejestry językowe (np. podniosłość czy archaizacja), określenia, metafory, tropy retoryczne. Kluczowym czynnikiem decydującym o wyodrębnieniu danego elementu jako znaczący była powtarzalność w korpusie.

Dominujące motywy narracyjne:

1. Wiara w istnienie „żydowskiego lobby”
2. Poczucie, że Żydzi tworzą negatywny obraz Polski i Polaków.
3. Przekonanie, że Żydzi nie okazują Polakom należytej wdzięczności.
4. Postrzeganie Żydów jako obcych agentów.
5. Przypisywanie winy za nieszczęścia Żydów samym Żydom.
6. Opisywanie Żydów jako władców świata.
7. Odezwy do „walki z żydostwem”.
8. Opisywanie „żydostwa” jako choroby i znaku zepsucia.
9. Wiara, że Żydzi zarabiają na krzywdzie.
10. Wezwania do uczenia się od Żydów.

1. Wiara w istnienie „żydowskiego lobby”

Ten wątek o potencjale antysemitycznym jest związany ze współczesnymi działaniami państwa Izrael oraz globalnej diaspory żydowskiej. Dotyczy przede wszystkim roszczeń, które społeczność żydowska wysuwa wobec przedwojennego mienia.

W tym wątku „indywidualna” chciwość, przypisywana Żydom jako cecha charakteru i trop kulturowy w tradycyjnych dyskursach polskiego antysemityzmu, zostaje przetłumaczona na język instytucji, polityki, prawa i ekonomii, a więc wpisana w globalny porządek zależności, relacji centrum-peryferia czy suwerenności.

Kluczowym znakiem tego wątku stała się w ostatnich latach liczba 447, odwołująca się do uchwały Senatu USA (Justice for Uncompensated Survivors Today Act of 2017). W tym samym kontekście często jest też przywoływane określenie „przedsiębiorstwo Holocaustu”.

Charakterystyczne są tu zwroty związane z naciskiem, manipulacją, a także chciwością i przebiegłością: „Żydzi żądają”, „Izrael wciąż domaga się”, „bezpardonowa presja”, tworzą poczucie niechęci do Żydów w ogóle.

Teksty o tym charakterze mają duży odzew w postaci negatywnych komentarzy. Wśród nich pojawiają się również głosy nawołujące do żądań wobec Żydów, tzn. propozycje, by to Żydzi wypłacili odszkodowania Polakom.

W ramach tego wątku są także widoczne teksty, które zwracają uwagę na negatywnie oceniane praktyki współczesnego państwa izraelskiego. Używa się określeń takich jak „syjonistyczny rasizm”, opierających się na odwróceniu dobrze rozpoznawalnych w społeczeństwie polskim narracji i wyobrażeń związanych z Zagładą.

2. Poczucie, że Żydzi tworzą negatywny obraz Polski i Polaków

Wątek stanowi reakcję na rzeczywiste i wyobrażone oskarżenia Polaków, padające z ust Żydów. Jest to wątek pokrewny opisanemu wcześniej motywowi „żydowskiego lobby”. Kluczowym elementem obydwu jest niewdzięczność opisana szerzej w dalszej części raportu jako oddzielny motyw.

W nagłówkach i samych tekstach jest widoczny ton oburzenia wyrażany przez określenia takie jak „szokujące zarzuty”, „skandaliczny artykuł”, „kompletny odlot”, „oburzające przemówienie”, „perfidnie napisany”.

Kluczowym elementem omawianego wątku jest wizja „zawłaszczenia” przez Żydów Holokaustu (czy szerzej: dyskursu cierpienia, roli ofiar II wojny światowej lub wręcz całej historii). W świetle opisywanych narracji Polacy mają prawo czuć się zmarginalizowani, niedocenieni, pomijani lub wręcz – jak była mowa wcześniej – oczerniani i fałszywie oskarżani.

Żydom przypisuje się „propagandę”, „dezinformację” czy – używając popularnych obecnie terminów – tworzenie „fake newsów”.

Narracje posługujące się tym wątkiem sugerują, że fakty i postacie niewygodne z punktu widzenia żydowskiej wizji przeszłości zostają przemilczane czy wręcz wymazane z historii. Tego rodzaju postacie określa się jako „niewygodne”, „nieprawomyślne”. W ten sposób teorie antysemityczne podłączają się do popularnego ostatnio sporu na temat „cancel culture”, wojen kulturowych i poprawności politycznej.

W ten sposób Żydzi stają się „władcami świata” jako „nowy gatunek chroniony”, któremu „wszyscy muszą się kłaniać”. Dlatego antysemityzm może jawić się jako akt odwagi, zrzucenia jarzma, wyzwolenia.

3. Przekonanie, że Żydzi nie okazują Polakom należytej wdzięczności

Wątek ten skupia się na niewdzięczności jako kluczowej cesze charakteru określającej Żydów zarówno jako jednostki, jak i jako zorganizowana instytucjonalnie zbiorowość. Przesłanką tego wątku jest wdzięczność, którą Żydzi są winni Polakom. Skoro od stuleci są gośćmi na naszych ziemiach, traktowani dobrze, jak równi, a w trudnym czasie doświadczyli od Polaków pomocy w bezprecedensowej skali, zgodną z normami społecznymi reakcją byłaby wdzięczność, która powinna wyrażać się zarówno na poziomie materialnym, jak i symbolicznym. Tymczasem Żydzi – jak opisano wcześniej – domagają się zwrotu mienia, a także źle mówią o Polakach, co w świetle analizowanych narracji stanowi rażące pogwałcenie zasady wzajemności i odpłatę złem za dobro.

Nawiązując do kodów z obszaru alienacji, Żydów opisuje się tu jako niepodzielających naszych kulturowych norm wdzięczności.

W sposób charakterystyczny dla wielu polskich narracji antysemitycznych poszczególne wydarzenia zostają zestawiane z materiałem historycznym w ramach praktyk interpretacyjnych typowych dla „polityki wieczności” (Snyder), a więc wpisując się w „odwieczne prawa historii”.

Kluczowym motywem wątku jest „wbicie noża w plecy” (metafora często ilustrowana także dosłownie w warstwie wizualnej). Pojawiają się określenia takie jak „dasz im palec, to odgryzą rękę” albo „zamiast dziękować Polsce...”.

Wątek ten rozwija się często w obraz Żydów jako pasożytów – obcych kulturowo i biologicznie bytów żerujących na jednorodnej etnicznie tkance narodu polskiego. Pojawiają się metafory „wysysania krwi”, odsyłające do metaforyki medycznej omówionej szerzej w jednym z kolejnych wątków.

Polaków w ramach tego wątku cechują dobre serce i hojność, znajdujące się aż na granicy naiwności. Antidotum na tę chorobę powinien być „zdrowy egoizm narodowy”, którego – co ciekawe – moglibyśmy się nauczyć od Żydów.

To w tym wątku znajduje ugruntowanie przekonanie o antypolonizmie Żydów, które staje się zwierciadłem odwracającym w zbiorowej wyobraźni oskarżenia Polaków o antysemityzm. Sam antysemityzm okazuje się z kolei kluczowym narzędziem żydowskiego „odwracania historii” i polityki oskarżeń.

4. Postrzeganie Żydów jako obcych agentów

Ten wątek zbiera motywy związane z Żydami jako obcymi agentami wpływu w Polsce oraz innych krajach. W tym kontekście Żydów chętnie łączy się z masonerią, globalnymi spiskami, a także światowym ruchem lewicowym.

Popularny topos żydokomuny znajduje jedną ze swoich form wyrazu właśnie w ramach tego wątku. Żydzi okazują się tu wewnętrznymi wrogami – agentami lewactwa, rozbijającymi porządek społeczny w narodach, które ich „ugościły” czy „przygarneły”. Dowodem na to w analizowanych tekstach były m.in. rzekome głębokie powiązania Marksa z żydowskim mistycyzmem.

Dominującym kodem jest tu ALIENACJA, choć elementy spiskowe zawarte w tym wątku odwołują się czasem także do motywów WYWYŻSZENIA.

Żydzi są tu opisywani jako osoby, które „wtrącają się w nieswoje sprawy”. Tworzą ukrytą (równoległą do oficjalnej) strukturę państwa. Towarzyszą im często określenia związane z wywiadem czy szpiegostwem, takie jak „agent”, „oficer prowadzący”.

Wątek stał się w ostatnim czasie niezwykle istotny w kontekście wojny w Ukrainie. Żydzi łączeni są zarówno z Rosją (np. logo PiS przerabia się dodając jarmużkę, a towarzyszy temu hasło „ruska onuca”), jak i z Ukrainą (wykorzystuje się żydowskie pochodzenie Żełenskigo oraz motyw Chazarii – szerzej opisany dalej).

Żydami okazują się kluczowi ministrowie, premier, bankierzy – każdy, kto akurat przeznacza pieniądze na żydowskie instytucje, nie sprzeciwia się otwarciu zwrotom mienia czy w ogóle nie spełnia wysrubowanych norm „zdrowego egoizmu narodowego”.

Kluczowym motywem pojawiającym się w tym kontekście jest „ujawnianie” czy „demaskowanie” żydowskiego pochodzenia poszczególnych postaci z życia publicznego.

5. Przypisywanie winy za nieszczęścia Żydów samym Żydom

W ramach tego wątku Żydzi są przedstawiani jako siła napędowa wszystkiego, co w historii złe. Jest to wątek silnie przesiąknięty dyskursem pamięci, bieżące wydarzenia wpisujący zawsze w pozornie oczywisty kontekst historii i chętnie dokonujący reinterpretacji „kanonicznej wersji przeszłości”, która w tym kontekście staje się symbolem zniewolenia umysłów.

Zgodnie z linią rozumowania, zaznaczoną w poprzednich analizowanych wątkach, Żydzi, stosując manipulacje propagandowe oraz presję instytucjonalną, zdołali zbudować fałszywy obraz historii, w ramach którego to oni stają się zwycięzcami w globalnej „konkurencji ofiar” (to oni cierpieli najwięcej). Kluczowym elementem przedstawianego tu wątku jest więc pokazanie, że Żydzi nie są tacy niewinni, jak by chcieli siebie przedstawić. W ten sposób wina zostaje zdjęta z etnicznej wspólnoty Polaków, z którą utożsamiają się autorzy analizowanych tekstów.

Ten dyskurs ukazuje Żydów jako oprawców, a nie ofiary. Jest to głównie rozpatrywane w kontekście historycznym, sięgającym żydowskich przewinień z X wieku, szwedzkiego potopu, radzieckiej rewolucji itd. To ciekawa forma nawiązująca w jakimś szerokim sensie do winy Żydów jako tych, którzy przyczynili się do ukrzyżowania Jezusa. Żydzi więc „kolaborowali”, „handlowali niewolnikami”, „popętniali zbrodnie”.

Powtarzalnym motywem w ramach tego wątku jest reinterpretowanie pogromów na Żydach. Jest to przede wszystkim negowanie roli Polaków jako oprawców, a czasami wręcz zaprzeczanie, że doszło do niektórych pogromów. Główne określenia to „kłamstwo o Polakach”, „bezpodstawne oskarżenia” oraz pisanie określenia „pogrom” w cudzysłowie.

Interesującym elementem tego wątku jest wykorzystanie w nowy sposób argumentu o „rozpadzie państwa”, znanego m.in. z *Czarnej ziemi* Timothy'ego Snydera czy wczesnych prac Jana Tomasza Grossa (*Revolution from Abroad*). Dla autorów takich jak Jan Marek Chodakiewicz, regularnie publikujący w „Tygodniku Solidarność”, pogromy są wynikiem destabilizacji sytuacji w Europie, do której doprowadzili sami Żydzi, zwykle zaślepieni ideologią marksistowską. W ten sposób pogromy na „dobrych Żydach” stają się winą „złych Żydów”. Winę tę można rozciągnąć także na współczesnych marksistów czy zwolenników lewicy.

Czasami pogromy są opisywane jako „normalny” mechanizm dziejowy, a niekoniecznie jako efekty wyjątkowej nienawiści do Żydów. W analizowanych tekstach np. przeczytamy, że „pogromy wynikały głównie z dynamiki rewolucji i kontrrewolucji, a więc przede wszystkim załamania się prawa i porządku”.

6. Opisywanie Żydów jako władców świata

Jest to jeden z kilku występujących w analizowanym korpusie wątków „geograficznych”, a więc służących przede wszystkim do wyjaśniania świata przez budowę pewnej przestrzeni. Taki przestrzenny model objaśnia rzeczywistość, pokazując wzajemne usytuowanie różnych postaci czy grup etnicznych przez wpisanie ich w osie wyżej-niżej, wewnętrzne-zewnętrzne, centrum-peryferia.

Ten wątek lokuje Żydów w centrum współczesnego świata. Ponieważ jednak cały czas zachowują oni swój wyalienowany status (Żyd jako kulturowy i polityczny obcy), tak opisany świat staje się „światem na opak”, w którym anomia zastąpiła normy. Jest to świat antykultury i antywartości, w którym ci, którzy powinni być na dole, znaleźli się na samym szczycie.

Jest to także dyskurs, w którym łączy się Żydów z innymi teoriami spiskowymi. Czasami jest to powiązanie przez kontekst, np. „płaskoziemstwo, żydostwo, masoneria, reptilianie”, a czasami spiskowe poszukiwanie powiązań typu „satanistyczna linia krwi”. Częstym elementem są twierdzenia, sądy ze znakiem zapytania. Oczywiście kluczowymi pojęciami są „władza”, „panowanie nad światem”, „spisek”, „ukryte-ujawnione”.

Kluczowym motywem tego wątku jest poczucie własności lub jej braku. Do Żydów „należy cały świat”, w szczególności zaś media i wielkie firmy. Na przecięciu tych kategorii znajdują się media społecznościowe. Żydowska władza nad nimi szczególnie rozpala wyobraźnię.

Jeden z wyrazów w ramach tego wątku znajduje topos żydokomuny, który rozbiliśmy na kilka oddzielnych motywów. Wygląda na to, że żydokomuna w jednym ze swoich sensów może dziś oznaczać światową lewicę od Partii Demokratycznej w USA aż po radykalne ruchy komunistyczne. Szczególne znaczenie ma w analizowanych materiałach jej brukselska odmiana.

Ważnym elementem wątku jest znoszenie czy rozmywanie przez Żydów granic. Wszelkie projekty międzynarodowe, otwieranie granic, a także sam ruch uchodźców stają się elementami żydowskiego spisku. Ma to sens, gdy Żydów postrzega się jako naród tułaczy, którego naturą ma być właśnie mieszanie, zacieranie wyraźnych podziałów etnicznych, fałszowanie tożsamości itd.

Do tego wątku nawiązuje też wiele opowieści o żydokomunie, sytuujących ją jako spójny ruch czy wręcz organizację na tle szerokiej panoramy historycznej.

Kluczowe motywy i określenia w ramach tego wątku to „spisek”, „sieć” czy „powiązania”. Charakterystyczne dla niego jest umieszczanie Żydów „w centrum”, „w środku”, „na szczycie”, a także „za kurtyną”, „za zasłoną”. Pojawiają się określenia geograficzne, takie jak Polin, Chazaria czy Nowa Jerozolima. Jednocześnie typowym zachowaniem Żydów jest znoszenie, otwieranie czy wymazywanie granic, przez co stają się oni grupą zagrażającą czytelnemu podziałowi świata na geograficzne (narodowe) tożsamości.

Odmianą tego wątku są lekcje „tajnej geografii”, w ramach której słowami kluczami są nazwy historycznych i przyszłych żydowskich projektów imperialnych: Polin, Chazaria, Nowa Jerozolima.

Skala projektów geograficznych i imperialnych rozciąga się tu na tysiąclecia, odwołując się zarówno do starożytnej historii (często zmyślonej), jak i do planów wybiegających naprzód na wiele pokoleń.

Kluczowym elementem najnowszych treści antysemickich stało się utożsamienie Ukrainy i Żydów. Jeżeli uznamy, że Ukraina to „nowa Chazaria”, to trwająca wojna nabiera nowego sensu i jest kolejnym śladem globalnego żydowskiego spisku.

Jeżeli Ukraina to żydowska ekspozytura, to wszelkie wzajemne przyjazne gesty między Polską a jej wschodnimi sąsiadami są w rzeczywistości gestami wasalnymi wobec Żydów i są odczytywane jako uległość.

Wojna w Ukrainie ożywiła także mit Polin – żydowskiego państwa bądź to zaplanowanego na terenach dzisiejszej Polski, bądź to od stuleci sekretnie funkcjonującego równoległe do oficjalnego obiegu władzy i pieniędzy.

Ważny jest tu motyw pracy dla Żyda – w Polin Polacy mają status podporządkowany, status niewolników. Nawiązanie do motywu Żyda pasożyta – drenowanie, eksploatacja, wysysanie krwi.

Ważną odmianą tego wątku jest przedstawianie współczesnego świata jako „cywilizacji żydowskiej”. Nawiązując do tez Feliksa Konecznego, Oswalda Spenglera czy wciąż popularnych prac Samuela Huntingtona, autorzy tekstów w analizowanym korpusie chętnie opowiadali o „wrogim przejęciu” całego świata przez „cywilizację żydowską”.

Mamy tu – co typowe dla dyskursów antysemickich – do czynienia z konstrukcją paradoksalną. Żydzi są tu „obcy” globalnej cywilizacji Zachodu, reprezentując odmienny kulturowo i religijnie pierwiastek, zarazem jednak przejęli władzę nad nią, przez co technologiczne zdobycze Europy i USA służą dziś utrwalaniu żydowskiej dominacji nad światem.

Ten dyskurs jest podobny do poprzedniego, który łączył Żydów z teoriami spiskowymi. Jednak tu zdecydowanie dominują analizy i opracowania dające poczucie dobrze udokumentowanego wyvodu naukowego bądź reportażu (śledztwa dziennikarskiego), który ma „przebudzić” czytelnika i wywołać w nim grozę.

Są to teksty opisujące „cywilizację żydowską” jako spójny twór ponadpaństwowy, charakteryzujący się określoną ideologią, celami, zasadami, oraz organizacją i metody działania tej cywilizacji.

7. Odezwy do „walki z żydostwem”

To teksty o charakterze odezw czy manifestów nawołujących do walki z Żydami. Choć pojawiają się również teksty bieżące, to jednak główny trzon stanowią tu cytaty i opracowania tekstów z przeszłości. Odwołują się do polskości i chrześcijaństwa jako zagrożonych wartości, stanowiących jednocześnie filary walki. Typowe dla manifestów są wykrzykniki, nawoływania typu „powstańcie” i „zwyciężymy”.

Charakterystyczny dla tego wątku jest podniosły, patetyczny styl. Wątek ten dobrze łączy się z wizją świata opanowanego przez Żydów i wszechobecnością żydowskich agentów jako „wewnętrznych wrogów”. W ten sposób zostaje zbudowana atrakcyjna tożsamość antysemita jako „idącego pod prąd”, uczestnika rebelii przeciw żydowskiemu imperium rządzącemu światem.

Wątek dobrze łączy się z niemal wszystkimi innymi opisywanymi w tym raporcie, nadając im patos i czytelne wezwanie do działania („call to action”). Warto zwrócić uwagę, że forma imperatywu usuwa w ogóle problem wartości logicznej wypowiedzi (prawda/fałsz).

W tekstach z tej grupy często powtarzają się określenia takie jak „wzywam”, cytaty z „klasyków antysemityzmu”. Charakteryzuje je archaizacja języka, która ma podkreślić zarówno podniosły (w intencji autorów) styl, jak i odwieczny i wieczny charakter konfliktu (np. określenia własnej wspólnoty jako „narodu piastowskiego”).

8. Opisywanie „żydostwa” jako choroby i znaku zepsucia

Wątek ten jest jednym z klasycznych toposów antysemityzmu. Żydzi są utożsamieni z chorobą, zepsuciem, rozkładem. Metafora biologiczna zostaje odniesiona zarówno do „naszego” narodu czy cywilizacji (które mają swoje życie, wzrastają, rozwijają się), jak i do „obcych” – Żydów przedstawionych jako patogeny, czynnik rozkładu, śmierci.

Jest to wątek bardzo silnie osadzony w zidentyfikowanych przez nas wcześniej kodach CIERPIENIA. Żydzi zostają utożsamieni z dołami materialno-cieleśnymi, sferą choroby, zepsucia, patologii, rozkładu.

Teksty z tej grupy posługują się określeniami takimi jak „zażydzenie”, „żydo-stwo”, wykorzystują metafory choroby, rozkładu, zepsucia często w zestawieniu z pojęciem „cywilizacji” czy „kultury”.

Wątek „Żydów jako zarazy” zyskał ostatnio nowe środki wyrazu pod wpływem pandemii COVID-19, która w analizowanym korpusie często jest interpretowana jako „globalny żydowski spisek”. Podobny sposób obrazowania został rozciągnięty na tzw. małą ospę. Mówi się więc o „żydowskiej pandemii”, zwracając uwagę nie tyle na samą chorobę, ile na instytucjonalny wymiar walki z nią (maseczki, lockdowny, szczepionki), za który rzekomo Żydzi mają odpowiadać.

Na kanwie tego wyobrażenia sama światowa diaspora żydowska zostaje porównana do pandemii infekującej wszystkie narody globu.

9. Wiara, że Żydzi zarabiają na krzywdzie

Wątek ten przedstawia Żydów jako kierujących się wyłącznie interesem materialnym i chęcią zysku. Ze względu na swoją bezwzględność i globalne wpływy szczególnie chętnie zarabiają oni na ludzkiej krzywdzie. Celowo powodują oni kryzysy i nieszczęścia (epidemie, wojny, drożyznę), żeby czerpać zyski z niestabilnej sytuacji.

Wątek ten łączy elementy WYWYŻSZENIA oraz ALIENACJI. Wiele z analizowanych tekstów podkreślało bezwzględność i nielojalność Żydów, którzy są skłonni zarabiać na nieszczęściu swoich dobroczyńców, a nawet członków własnej społeczności (innych Żydów).

W wyobraźni antysemitki wątek zarabiania na krzywdzie jest ściśle związany z żydowską polityką pamięci i motywem „przedsiębiorstwa Holocaustu”.

Wątek ten łączy się często z opisanym wyżej wątkiem żydowskiej zarazy, w szczególności w kontekście COVID-19, bo – jak czytamy w tekstach reprezentujących ten nurt – „dla syjonistów koronawirus to także biznes polegający na sprzedaży »ludzkich części«”

W najnowszych tekstach wątek korzystania z krzywdy powraca także w kontekście wojny w Ukrainie. Żydów oskarża się o wywołanie wojny, zdejmując tym samym odpowiedzialność z rosyjskich agresorów. Warto mieć ten wątek na uwadze, ponieważ z dużym prawdopodobieństwem stanie się on ważną osią rosyjskiej propagandy i dezinformacji w Polsce.

Cały konflikt zbrojny przedstawia się też często jako element szerszego planu mającego na celu stworzenie żydowskiego państwa w Europie Środkowej (Polin, Chazaria, Nowa Jerozolima).

10. Wezwania do uczenia się od Żydów

Wątek ten maskuje się jako neutralna obserwacja lub wręcz wypowiedzi filosemickie. Punktem wyjścia jest tu spostrzeżenie, że Żydzi mają soft power, świetną politykę zagraniczną, potrafią dbać o swoje interesy. Myślą pragmatycznie. Dla sporej części przedstawicieli dyskursu antysemitycznego Żydzi stają się więc – nieco paradoksalnie – wzorem do naśladowania w budowie „zdrówego egoizmu narodowego”. Wątek stał się szczególnie popularny w 2018 roku przy okazji dyskusji toczącej się wokół nowelizacji ustawy o IPN.

Wątek jest zbudowany wokół interesującego przekształcenia kodów alienacji. W ramach narracji wykorzystujących ten wątek często jest podkreślana skuteczność w budowaniu polityki międzynarodowej. Motywy i określenia charakterystyczne dla tego wątku to „szanuję Żydów (ale...)”, „powinniśmy się uczyć od Żydów”, a także pogardliwe określenia stosowane wobec własnej grupy („polaczki”, „podludzie”), co stanowi kolejne interesujące odwrócenie stereotypów. Na grupę obcą jest tu projektowane poczucie wyższości.

Ten wątek jest wyjątkowo interesujący, ponieważ posługuje się pozornym filosemityzmem – językiem szacunku i podziwu, połączonym z wyrażaną explicite „ojkofobią”. Własna grupa zostaje tu poniżona. Jest to interesujący przykład przegładania się w oczach wyobrażonego innego, na którego często projektujemy własne lęki i uprzedzenia.

Podsumowanie najważniejszych wątków narracyjnych

Niektóre klasyczne wątki dyskursu antysemitycznego, takie jak „żydokomuna”, oglądane z perspektywy narracji ukazują się jako toposy rozproszone. Oznacza to, że nie tworzą oddzielnego korpusu tekstów spójnego pod względem struktury i treści, lecz raczej są przetwarzane na różne sposoby w ramach odmiennych narracji. „Żydokomuna” jest więc zupełnie czym innym oglądana z punktu widzenia narracji o globalnym żydowskim spisku, czym innym zaś

z punktu widzenia opowieści o „niewdzięcznym Żydzie”. Może to być ciekawy trop do dalszych badań.

Pandemia COVID-19 oraz trwająca wojna w Ukrainie przyniosły aktualizację wielu dobrze znanych stereotypów antysemickich. Antysemickie kody stają się łatwym narzędziem wyjaśniania świata, przynoszącym poznawczą ulgę w sytuacji niepewności.

Warto zwrócić uwagę, że w kontekście bieżących wydarzeń wiele narracji i wątków interpretowanych jako antysemickie ujawnia swój bardziej ogólny charakter „mitów o obcych”. Opowieść o „niewdzięcznym Żydzie” zostaje np. przetransponowana na historię o „niewdzięcznym Ukraińcu”. Narracje „Żyd pasożyt” czy „Żyd roznoszący zarazę” opowiada się dziś w niemal niezmiennym formie o muzułmańskich imigrantach.

Na podstawie przeprowadzonej analizy trudno orzec jednoznacznie, w którą stronę przebiega ta relacja. Czy ugruntowanie i dostępność kodów antysemickich sprawia, że są one wykorzystywane jako poręczny magazyn narracji do opisywania bieżącej sytuacji, czy może raczej zawsze były to bardziej ogólne mity o obcych, w polskich realiach przez wieki stosowane właśnie do Żydów jako do „domyślnego obcego”.

Modelowe schematy narracyjne

Na podstawie tak skatalogowanych motywów wyodrębniono trzy najszerzej rozpowszechnione schematy narracyjne.

Narracja 1: Niewdzięcznicy

1. Żydzi są gośćmi w Polsce (w Ukrainie).
2. Polacy ratują Żydów, są dla nich dobrymi gospodarzami.
3. W odprawie Żydzi wbijają im nóż w plecy – okradają ich i oczerniają na arenie międzynarodowej.

Ta narracja stanowi przekształcenie klasycznych mitów o obcych. Żyd jawi się tu jako ten, kto przychodzi z zewnątrz, nie dzieląc naszych norm i warto-

ści, a następnie przenika do samego centrum naszego świata. Ponieważ jednak nie uznaje panujących tu reguł wdzięczności, na wyświadczone mu dobro odpowiada złem, zagrażając całemu porządkowi świata. Siłą tej narracji jest ugruntowanie jej w potężnej kulturowej opozycji daru i towaru. Żydom przypisuje się tu zawsze myślenie w kategoriach zysków, interesów, podczas gdy ich „polscy gospodarze” kierują się takimi wartościami jak miłosierdzie czy honor.

Narracja 2: Teoria spiskowa

1. Świat jest inny, niż nam się wydaje.
2. Żydzi ukrywają swoją prawdziwą tożsamość.
3. Czerpią zyski, podszywając się pod kogoś, kim nie są.
4. Osią narracji jest ujawnienie prawdy o Żydach.
5. Oni z kolei starają się przeciwdziałać demaskacji.

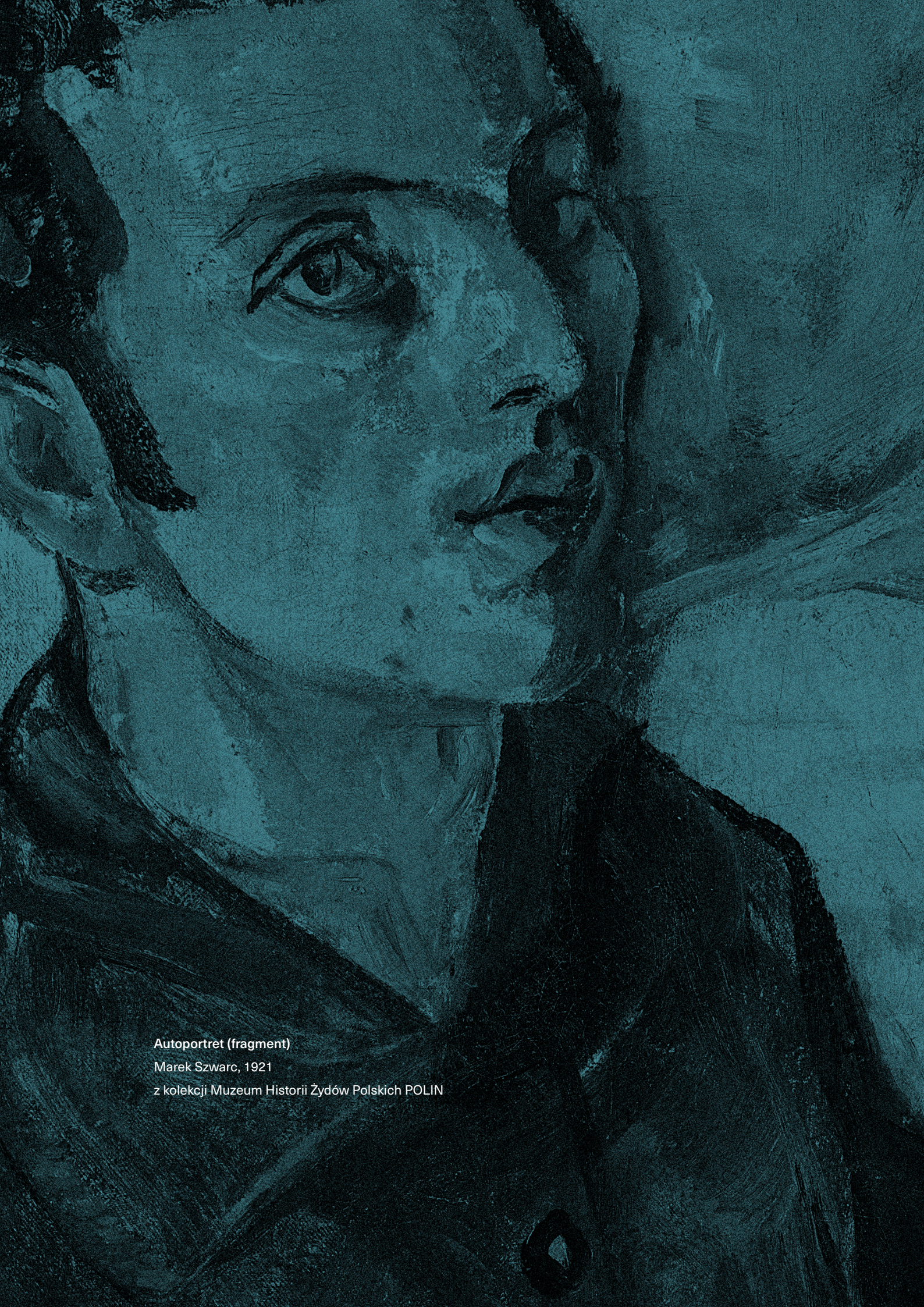
Narracja ta jest zbudowana na klasycznej strukturze mitu gnostyckiego, podobnie jak w filmie *Matrix* stanowi przekształcenie opowieści o fałszywym świecie rządzonej przez potężnych archontów. Nic tutaj nie jest tym, czym się wydaje, a prawdziwe źródła władzy są zawsze sytuowane „za kotarą”. Narzędziem walki jest tutaj samo uświadomienie – poznanie prawdy o fałszywym świecie pozwala na uwolnienie się z niewoli.

Narracja 3: Zdrowy narodowy egoizm

1. Żydzi potrafią dobrze dbać o swoje interesy.
2. Powinniśmy się od nich uczyć.
3. W przeciwnym wypadku jesteśmy skazani na status ofiar.

W tej narracji polaryzacja zostaje odwrócona. Pozytywne cechy przypisuje się Żydom, pokazując ich jako zaradnych, przedsiębiorczych i potrafiących dbać o własne interesy. Takiemu wywyższeniu Żyda towarzyszy często poniżenie własnej grupy, wobec której używa się terminów silnie pejoratywnych,

dehumanizujących, w innych analizowanych narracjach zarezerwowanych dla kulturowych obcych. To odwrócenie można oczywiście czytać jako figurę freudowską, a więc zamaskowany antysemityzm, w ramach którego mówienie: „Jeżeli nie zadamy o swój interes, Żydzi będą nas traktować jak podludzi”, oznacza nic innego jak tylko: „Musimy zadbać o swój interes, wtedy to my będziemy traktować Żydów jak podludzi” (porządek zostaje przywrócony). Interesujące byłoby jednak pójście z interpretacją głębiej i przyjrzenie się, w jaki sposób wywyższenie Żyda może stanowić samowystarczalny język dla wyrażania społecznych lęków i niepokojów.

Autoportret (fragment)

Marek Szwarc, 1921

z kolekcji Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

Wnioski i rekomendacje z warsztatów z ekspertami i ekspertkami

Długie trwanie i ograniczony repertuar kodów antysemitycznych owocuje ich wysoką rozpoznawalnością. Żyd przez stulecia pełnił w kulturze polskiej funkcję Innego. Choć współcześnie status „modelowego obcego” coraz częściej przejmują muzułmańscy migranci czy Ukraińcy, przeprowadzona przez nas analiza sugeruje, że nowe lęki pozostają wciąż silnie zakorzenione w starych toposach myślenia i mówienia o Żydach, które naprędce, metodą bricolege'u kulturowego, przekłada się na nową sytuację. Tym ważniejsze staje się poznanie i zrozumienie kodów polskiego antysemityzmu i ich powiązań z szerszą domeną lęków przed obcym.

Jak reagować na antysemityzm, żeby nie wywoływać sprzężenia zwrotnego?

Podstawowym wyzwaniem, które zarysowało się podczas warsztatów eksperckich, była kwestia analogiczna do tej poruszanej przez George'a Lakoffa w książce *Nie myśl o słoniu!* W jaki sposób poruszać problem antysemityzmu tak, żeby przez samo omawianie zagadnienia nie podsycać i nie wzmacniać

antysemickich stereotypów? W jaki sposób mówić o Żydach, by nie uruchamiać antysemickich stereotypów? A może przeciwnie? Może w naszej komunikacji powinniśmy od razu silnie piętnować antysemickie stereotypy?

Wiele osób uczestniczących w warsztatach podkreślało problem związany z każdą formą odpowiedzi na antysemickie treści, zwłaszcza ewidentnie nieprawdziwe i niewiarygodne. Kiedy odpowiadamy antysemitom, zapraszamy ich do dyskusji, tworzymy dla nich platformę.

Jedna z odpowiedzi zaproponowanych przez osoby uczestniczące w warsztatach brzmi: „Robić jedno i drugie! Przygotowujemy, planujemy rzeczy o całym królestwie zwierząt; odnosimy się do słonia, kiedy jest w klasie”. Oznaczałoby to budowanie szerokiej, pozytywnej opowieści o kulturze żydowskiej przy jednoczesnym szybkim reagowaniu na pojawiające się treści antysemickie. Pierwotny pomysł zakładał więc podział na pozytywną, aktywną strategię długofalową oraz taktyczne (reaktywne) kontrowanie treści antysemickich.

Takie podejście spotkało się z wątpliwościami ze strony innych uczestniczek warsztatów, które podkreślały, że długofalowo i w sposób przemyślany należy oczywiście budować obiektywny wizerunek kultury żydowskiej, ale że równie długofalowo i strategicznie należy myśleć o tworzeniu zasobów pozwalających na walkę z treściami antysemickimi.

Tworzenie trwałych zasobów w chaosie informacyjnym

Poważnym wyzwaniem wskazywanym przez wiele osób uczestniczących w dyskusji był natłok informacji i związany z tym chaos („W jaki sposób falsyfikować, jak oceniać informacje?”). Najczęściej powtarzającą się odpowiedzią na to wyzwanie było budowanie kompetencji (edukacja młodzieży, nauka weryfikacji informacji) oraz zasobów i narzędzi (w tym proste, dostępne narzędzia do czytelnej identyfikacji antysemityzmu na potrzeby szkoleń np. dla policjantów, nauczycieli itp.).

Wobec zmieniających się nawyków medialnych szczególnie ważnym wyzwaniem okazuje się znalezienie narzędzi dotarcia do młodych.

Zróżnicowanie grup docelowych

Antysemityzm przybiera bardzo różne formy w różnych grupach społecznych i wiekowych. Rzetelna, zróżnicowana opowieść o kulturze żydowskiej również musi być dopasowana do grupy docelowej. Tak samo „metaopowieść” o antysemityzmie (ukazująca zasady jego rozpoznawania, przyczyny, kanały rozpowszechniania itp.). Inne treści należy pokazać np. policjantom, których należy uwrażliwić, by umożliwić im szybkie wyłapywanie niepokojących sygnałów, a inne treści powinny trafiać do dzieci, którym nie chcemy wprowadzać negatywnych stereotypów.

Wykorzystanie lokalności

Osoby uczestniczące w warsztatach podkreślały potencjał łączenia i budowania empatii zawarty w lokalnych mikrohistoriach. Mamy dziś problem z „warszawocentricznością”, ignorowaniem specyfiki i potrzeb edukacyjnych poszczególnych regionów (zwłaszcza „Ziemi Odzyskanych”). Polska polityka historyczna uniformizuje, nie zostawiając miejsca dla lokalności, która z kolei może być w interesujący sposób budowana nieoczywistymi środkami („Dla żydowskiej historii Szczecina nikt nie zrobił tyle, co Łona i jego piosenka o następcach tronu”).

Pamięć lokalną trzeba budować oddolnie, nie przez „spadochroniarzy”, tę tożsamość trzeba odkryć samemu (uniknąć protekcjonalności). Potrzebne nam budowanie dumy z różnorodnej lokalności/lokalnej różnorodności.

W dyskusji wskazywano również na niebezpieczeństwo związane z takim podejściem. Mikrohistoria bardzo oddziałuje na emocje, ułatwia empatię, ale czyni nas też potencjalnie ofiarami manipulacji, budowania polityki historycznej przez wyrwanie z kontekstu. Dlatego trzeba dbać o wpisywanie mikrohistorii w kontekst.

Kluczowe wyzwanie związane z utrzymaniem ciągłości opowieści o Zagładzie

Jesteśmy w bardzo szczególnym momencie w opowiadaniu o Zagładzie; przechodzimy od osobistego świadectwa do utrwalonych relacji, a także od emocji do ich braku – wydarzenia historyczne po 100 latach przestają nas poruszać.

Podstawowe wyzwania wskazywane przez osoby uczestniczące w warsztatach dotyczą:

- Budowania empatii (nasz mózg nie reaguje na krzywdę obcych, musimy przełamać barierę obcości, żeby zbudować wrażliwość). Jak zatem opowiadać o różnorodności tak, żeby ona nie dzieliła? Jak budować zaangażowanie emocjonalne?
- Przekładania wiedzy eksperckiej na czytelną komunikację (komunikacja nauki, transmisja wiedzy).
- Budowania zaangażowania tak, żeby dotrzeć do szerokiej publiczności.
- Czytelności komunikacji.
- Zwiększania świadomości mechanizmów psychologicznych; uświadamiania odbiorcom i odbiorczyniom, dlaczego jesteśmy podatni na stereotypy (zaspakajanie potrzeb, lęki, heurystyki poznawcze itp.) – nie czyni nas to złymi ludźmi, to tylko pułapki, możemy ich unikać.

Autoportret w stroju szlacheckim (fragment)
Maurycy Gottlieb, 1874
z kolekcji Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

Dodatek.

Opis metodologii badań

Etap 1: Analiza semiotyczna

W ramach projektu przeprowadzono analizę dwóch domen:

1. Stworzenie mapy kodów przez semiotyczną analizę tekstów kultury popularnej ukazujących obraz Żyda z uwzględnieniem możliwie różnorodnych źródeł: filmów, seriali, książek, reklam, produktów i gadżetów. Szczególny nacisk został położony na źródła o charakterze wizualnym.
2. Analizę narracji antysemitycznych na korpusie tekstów z prasy papierowej i internetowej, wyodrębnionym przez Instytut Monitorowania Mediów w oparciu o słowa kluczowe dostarczone przez Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN.

Powyższe domeny były analizowane równolegle przez dwa zespoły badawcze niekomunikujące się bezpośrednio w trakcie pracy nad materiałem.

1. Stworzenie mapy kodów

Celem tej części projektu była identyfikacja obrazów i wątków Żyda w kulturze popularnej, które konstytuują i utrwalają stereotypowe przekonania na temat Żydów w kulturze i mogą stanowić podstawę do tworzenia obrazu Żyda o charakterze antysemitycznym.

Przy gromadzeniu tekstów kultury do tej części projektu badacze z Semiotic Solutions posługiwali się wyszukiwarką internetową Google (w trybie uniemożliwiającym profilowanie), traktując wyniki podsuwane przez algorytm jako miernik dostępności i popularności. Wykorzystany został zestaw słów kluczowych zbudowany wokół pojęcia „Żyd”, również z uwzględnieniem poszczególnych mediów (np. „film”, „książka”, „plakat”, „memy”, „kabaret”, „artykuł”, „gadżet” itp.). Stosując powyższe podejście, uzyskano zróżnicowany zestaw tekstów kultury popularnej, w którym znalazły się m.in. polskie i popularne w Polsce filmy, kabaretowe programy rozrywkowe, książki naukowe i beletrystyczne z lat 2010–2021, opracowania naukowe, plakaty okolicznościowe, artykuły w czasopismach o tematyce żydowskiej, memy o tematyce żydowskiej i antysemitycznej, strony internetowe, przedmioty użytkowe z wizerunkiem Żyda itp.

Ten pierwszy korpus tekstów kultury stanowił punkt wyjścia do analizy i jednocześnie był źródłem dalszych tropów, eksplorowanych na zasadzie będącej odpowiednikiem etnograficznej metody kuli śnieżnej. Dla ustalenia powtarzalności i rozpowszechnienia poszczególnych wątków prowadzono dalsze wyszukiwania mające na celu ustalenie ich współwystępowania w innych tekstach.

Granice eksploracji wyznaczał punkt nasycenia – moment, w którym kolejne źródła dołączane do korpusu nie ukazywały już nowych kodów, lecz reprezentowały wyłącznie te wcześniej zidentyfikowane.

Następnie materiał dzielono na kody – grupy motywów znaczeniowych, tekstowych i wizualnych cechujące się podobieństwem lub współwystępowaniem (przyległością). Zastosowano metodę wyodrębniania i porządkowania kodów w oparciu o kwadrat semiotyczny.

Tego rodzaju szerokie mapowanie wstępne jest szeroko wykorzystywane w semiotyce komercyjnej, używane jako pierwszy etap „rozpoznania terenu” pod refleksję nad komunikacją idei lub marki. Wstępne zmapowanie kodów

kulturowych można porównać do analizy dominujących prądów na akwencie wodnym. Nie jest to czynność, która zastąpi nawigację, wytyczenie kursu czy szczegółowe mapy, ale niewątpliwie ułatwi planowanie komunikacji, wskazując na obszary obciążone szczególnie wysokim potencjałem negatywnych lub pozytywnych skojarzeń.

2. Analiza narracji o charakterze antysemitycznym

Celem tej części projektu była identyfikacja narracji o charakterze antysemitycznym oraz takich, które mogą przyczyniać się do generowania postaw o charakterze antysemitycznym.

Źródła tekstowe do analizy zostały wybrane z bazy Instytutu Monitorowania Mediów, który od wielu lat prowadzi monitoring mediów dla Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. Jako przedział czasowy określono lata 2019–2022. Z korpusu wybrano reprezentatywny zbiór 2049 tekstów z prasy (569) i portali internetowych (1525). Źródła uzupełniono następnie o analizę wpisów z serwisu Twitter z lat 2018–2022 przeprowadzoną w oparciu o ten sam zestaw słów kluczowych oraz o bardziej precyzyjne frazy, które wyłoniły się z lektury korpusu zgromadzonego przez IMM: „od Żydów powinniśmy się uczyć...” (oraz frazy pochodne takie jak „Żydzi mogą nas nauczyć” itp.), „Żydzi potrafią”, „szanuję Żydów”, „Żydzi + ujawniamy”. W analizie danych z mediów społecznościowych zastosowano nieco szersze okno czasowe, zwracając szczególną uwagę na adaptacje narracji związane z bieżącymi wydarzeniami, w tym w szczególności: nowelizacją ustawy o IPN (2018), pandemią COVID-19 (2020–2022), rosyjską inwazją na Ukrainę (2022).

W pierwszej fazie analizy zostało wyodrębnionych 10 motywów narracyjnych. Mogły to być zarówno elementy fabuły (powtarzalne wydarzenia, zwroty akcji), jak i elementy formalne związane z samą formą podawczą narracji, takie jak charakterystyczne określenia, metafory, tropy retoryczne. Kluczowym czynnikiem decydującym o wyodrębnieniu danego elementu jako znaczącego była powtarzalność w korpusie. Motywy narracyjne pogrupowano w ten sposób, by ich układ pozostał funkcjonalny przez łączenie bliskich formalnie lub znaczeniowo elementów w szersze bloki, a całkowita liczba wyodrębnionych w raporcie motywów pozwalała na wygodne posługiwanie się nimi w celu analizowania i katalogowania narracji.

W drugiej fazie analizy na podstawie 10 zidentyfikowanych motywów odtworzono trzy dominujące schematy narracyjne, obrazujące zmiany pewnych wartości w czasie.

Etap 2: Warsztaty z osobami eksperckimi

Drugim etapem projektu były warsztaty z ekspertkami i ekspertami. W ich gronie znaleźli się m.in. pracownicy Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, nauczyciele, edukatorki oraz historyczki i kulturoznawcy zajmujący się badawczo interesującą nas problematyką.

Dwudniowe warsztaty przeprowadzono w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w drugiej połowie sierpnia 2022 roku. Warsztaty prowadzono zgodnie z Chatham House Rule – tożsamość osób uczestniczących ani autorstwo poszczególnych głosów i komentarzy nie zostają ujawnione.

Celem warsztatów była ocena trafności zaproponowanego w pierwszym etapie mapowania semiotycznego, a także eksploracja głównych linii napięć i możliwości praktycznego wykorzystania zebranych materiałów.

Część 1 – Plenarna dyskusja nad zaproponowanymi kodami

Część 2 – Praca warsztatowa

Kolejny etap obejmował podział grona eksperckiego na mniejsze zespoły i równoległą pracę nad zadaniami:

(1) refleksją nad potencjałami zawartymi w czterech głównych „kodach” zidentyfikowanych w raporcie oraz poszukiwaniem „szczepionki na antysemityzm”

(2) zaprojektowaniem „dużego” zasobu edukacyjnego, np. filmu, gry, aplikacji, wycieczki, wykorzystującego m.in. materiały z raportu z uwzględnieniem następujących wymiarów:

1. Jaka jest grupa docelowa? Jakie elementy zasobu pozwolą na łatwiejsze dotarcie do tej grupy?
2. Jaka będzie główna treść? W jaki sposób zaproponowana treść odnosi się do jednej lub więcej dominujących narracji zidentyfikowanych w raporcie?
3. Jakie są główne ryzyka związane z subwersywnym odczytaniem proponowanych treści? (To znaczy: jak funkcjonujące już u odbiorców stereotypy mogą wypaczyć treść przekazu).

Etap 3: Badania fokusowe

- wywiady grupowe w formie minigrup (miniFGI), online,
- czas trwania FGI: około 120 minut,
- liczba osób w grupie: 4 (do grupy było rekrutowane 5–6 osób i w przypadku pojawienia się wszystkich respondentów grupa składała się z większej liczby osób),
- dyskusje nagrywane (audio/wideo),
- ogólna definicja respondenta:
 - kobiety i mężczyźni,
 - wiek 15–65 lat,
 - różnicowanie ze względu na wielkość miejscowości,
 - różnicowanie ze względu na wykształcenie (średnie i wyższe, podstawowe/gimnazjum tylko dla najmłodszych grup).

Kryterium doboru do grupy osób identyfikujących się jako Żydzi było zgodzenie się przez respondentkę/respondenta z co najmniej dwoma spośród następujących twierdzeń:

- mam korzenie żydowskie i je kultywuję,
- praktykuję obrzędy/celebruję święta żydowskie,
- staram się żyć zgodnie z nauką judaizmu,
- czuję się częścią żydowskiej wspólnoty kulturowej,
- aktywnie działam w społeczności żydowskiej,
- wyrażam publicznie moje poczucie tożsamości żydowskiej,
- znam hebrajski/jidysz (choć w podstawowym stopniu).

W 2021 roku Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN uruchomiło „Kompleksowy program badania i walki z antysemityzmem w Polsce”. Celem daleko sięgającym wieloletnich działań jest zmiana społecznego postrzegania Żydów i podejścia do wyzwania, którym jest antysemityzm w Polsce, a tym samym zwalczanie go i zapobieganie temu zjawisku.

Antysemityzm jest podstępny – często pozostaje w ukryciu, rozwija się dzięki kalkom językowym, tekstom kultury czy scenariuszom narracyjnym nierzadko obecnym w mediach społecznościowych. Osoby infekowane w ten sposób zazwyczaj nie rozpoznają tych treści jako wprost dyskryminujących i poniżających.

Antysemityzm nie jest zjawiskiem przypisanym do określonego narodu, państwa czy grupy środowiskowej. Ma jednak swoje specyficzne cechy, uwarunkowane kulturowo i historycznie.

Dlatego w naszym programie łączymy aspekt badawczy i edukacyjny, wierząc, że zmiany można dokonać tylko dzięki działaniom skierowanym bezpośrednio do osób żyjących w Polsce. Stawiamy na szeroką współpracę z naukowcami, organizacjami pozarządowymi, służbami porządku publicznego, środowiskami edukacyjnymi i mediami, starając się uświadomić im wagę problemu i wzmocnić chęć i umiejętność głośnego mówienia „nie” w zetknięciu z antysemityzmem, a także z innymi formami dyskryminacji i nierównego traktowania.

Zygmunt Stępiński

Dyrektor Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN jest pierwszą w Polsce instytucją publiczno-prywatną tworzoną wspólnie przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, miasto stołeczne Warszawę oraz Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Polsce. Zgodnie ze swoją misją chroni i przywraca pamięć o historii Żydów polskich, przeciwdziała przejawom antysemityzmu, dyskryminacji i wykluczenia, budując wzajemne zrozumienie i szacunek za sprawą m.in. licznych programów edukacyjnych, społecznych i popularyzatorskich, a także przez otwartą w 2014 roku ekspozycję stałą „1000 lat Historii Żydów Polskich” i ekspozycje czasowe. Doceniane przez publiczność i grona eksperckie z całego świata zostało uhonorowane m.in. wyróżnieniem European Museum Award of the Year (EMYA) oraz dwiema Nagrodami Dziedzictwa Europejskiego „Europa Nostra”.